

**EENHEID EN SYNTHESE IN KANTS
*KRITIK DER REINEN VERNUNFT***

In verband met Heidegger

Doctoraalscriptie Wijsbegeerte
Universiteit Leiden
Begeleider: dr. Th.C.W. Oudemans
2010

Bas-Jan de Ridder
9405739

INHOUDSOPGAVE

Inleiding.....	1
1 Denken en aanschouwen.....	7
2 Intermezzo: Heidegger over de structuur van de uitspraak	17
3 Begrip en oordeel.....	27
4 Synthese en verbeelding.....	38
5 Categorieën.....	48
Conclusie	54
Literatuur.....	59

INLEIDING

Deze scriptie onderzoekt de mogelijkheid van filosofisch spreken in onze tijd van verwetenschappelijking, aan de hand van de vraag naar synthese en eenheid in Kants *Kritik der reinen Vernunft*. Centraal staan hierbij de teksten van Heidegger over Kant. Onze hypothese is dat Heideggers bemoeienis met Kant niet een — historische dan wel systematische — *interpretatie* van Kant kan zijn, maar alleen een *methodische* zin heeft. Heidegger laat zien dat bij Kant een methodische aanwijzing te vinden is naar een wijze van filosofisch spreken bij de heerschappij van de wetenschap en de manier van spreken die daarbij hoort, de *propositie*.

Kenmerkend voor de moderne wetenschap is volgens Heidegger niet zozeer dat zij *inductief* op basis van feiten algemene uitspraken over de natuur doet, ook niet dat zij *experimenteel* is, en evenmin dat zij experimenteel feiten onderzoekt op basis van *maat en getal* — kenmerkend is het mathematisch *natuurontwerp*. De natuurwetenschap ontwerpt wat bij voorbaat überhaupt onder natuur verstaan moet worden.¹ Zo ontwerpt zij voorafgaand de natuur *als* natuur, op basis waarvan pas natuurfeiten als zodanig toegankelijk worden voor het kennen, om vervolgens experimenteel in maat en getal bepaald te kunnen worden.² Dit ontwerp-karakter van de wetenschap, het uitgedaagd worden van de natuur om op onze vragen te antwoorden, is wat we van Kant kunnen leren. Dit ontwerp ziet af van het onmiddellijk gegevene om vanuit een ontwerp op eenvormigheid bij de dingen terug te komen: appels en planeten verschijnen binnen dezelfde universele natuurwetten. Deze gang, dit omweg-karakter van het voorstellen is de leidraad voor het vervolg van deze scriptie.

Bij Galilei en Newton wordt duidelijk dat het mathematische in de moderne tijd het karakter heeft gekregen van ontwerp. Kant spreekt van “hervorbringen nach einem Entwurfe”.³ Dit betekent dat het denken zich niet onmiddellijk laat aanspreken door wat de dingen te zeggen hebben, maar dat vanuit een ontworpen kader de dingen genoopt worden op een bepaalde manier te verschijnen. Zo bepaalt het ontwerp wat überhaupt een natuurvoorwerp is.⁴ Het ontwerp legt de voorwerpen *als* natuurvoorwerpen klaar,⁵ waar vervolgens het menselijk kennen aan kan beant-

¹ GA25 29–30

² GA25 30: “Der Entwurf der Natur aber ist die vorweg vollzogene Enthüllung dessen, als was Natur qua Natur im vorhinein verstanden werden muß.”

³ B XIII: “(...) so ging allen Naturforschern ein Licht auf. Sie begriffen, daß die Vernunft nur das einsieht, was sie selbst nach ihrem Entwurfe hervorbringt, daß sie mit Prinzipien ihrer Urteile nach beständigen Gesetzen vorangehen und die Natur nötigen müsse auf ihre Fragen zu antworten, nicht aber sich von ihr allein gleichsam am Leitbände gängeln lassen müsse (...).”

⁴ FD 72: “Die Naturkörper sind nur das, als was sie sich im Bereich des Entwurfs *zeigen*.”

⁵ FD 71: “Das Mathematische ist, als mente concipere, ein über die Dinge gleichsam hinwegspringender *Entwurf* ihrer Dingenheit. Der Entwurf eröffnet erst einen Spielraum, darin die Dinge, d. h. die Tatsachen, sich zeigen.”

woorden door middel van hypothetische uitspraken en experimentele vaststellingen.⁶ Zo stelde Galilei niet eenvoudigweg bewegingen in de natuur vast, maar hij werd gedwongen om eerst vast te leggen, te ontwerpen, *wat beweging is* — waarmee hij überhaupt pas voorwerpen *als* bewegende natuurvoorwerpen voor het kennen ontsloot.⁷

Deze “Revolution der Denkart”⁸ — de omwenteling van het je laten ringeloren door de natuur tot het ontwerpend naar voren brengen — is niet iets wat de natuurwetenschap zelf bewerkstelligd kan hebben. Kant zegt immers dat de natuurwetenschappers een *licht* opging, zij kregen een gelukkige *inval*.⁹ De “Heeresweg der Wissenschaft” werd niet door henzelf gebaad, maar door hen *aangetroffen*,¹⁰ terwijl zij die al enige tijd op het *spoor* waren.¹¹ Wat kan dit te betekenen hebben? Het kan hier niet gaan om de psychologie van een wetenschapshistorische ontwikkeling. Deze omwenteling betreft namelijk de wijze waarop het denken zich überhaupt tot de natuur verhoudt (de *Denkart*), *tegelijk* met de wijze waarop de natuur als zodanig verschijnt (namelijk als ontworpen natuur).¹² Er moet dus iets anders in het geding zijn, waar de wetenschap nog op is aangewezen.

Heidegger spreekt over de moderne wetenschap als “die Theorie des Wirklichen”:¹³ het in een gesteld ontwerp openen van blikbanen waarbinnen de natuur als werkelijkheid wordt aangesproken. Heidegger laat zien dat dit stellen arbeid is, een “Bearbeitung des Wirklichen”,¹⁴ dat geen werken met dingen is, maar een methodisch aansnijden van de natuur opdat zij zich als werkings-samenhang kan vertonen. Arbeid is het omgevende woord waarbinnen denken en zijn als werk en werkelijkheid in hun wederkerigheid kunnen opkomen.¹⁵ Het arbeidskarakter van de wetenschap kan als *stellen* begrepen worden: Het denken *laat* zich niet aangaan door de betekenisstructuur waar het door omgeven is, maar *stelt* de verschijningswijze *voor* waar dingen aan kunnen beantwoorden.¹⁶

Dit ontwerpend doen verschijnen is een gang die *afscheidelijk* is: het ziet af van de onmiddellijke alledaagse gegevenheid van de dingen, om langs de omweg van het ontwerp bij dingen terug te

⁶ FD 72: “Weil aber jetzt die Erkundung durch den Grundriß des Entwurfs vorbestimmt ist, kann das Befragen so angelegt werden, daß es im voraus Bedingungen setzt, auf welche die Natur so oder so antworten muß. Auf Grund des Mathematischen wird die experientia zum Experiment im neuzeitlichen Sinne.”

⁷ Zie Drake, *Galileo* 36: Aangaande *beweging* en *snelheid* werd Galilei geconfronteerd met een *semantisch* probleem. Galilei werd gedwongen tot het *definiëren* van die verschijnselen.

⁸ B XI, XII, XIII

⁹ B XI, XIII

¹⁰ B XII: “Mit der Naturwissenschaft ging es weit langsamer zu, bis sie den Heeresweg der Wissenschaft traf (...).”

¹¹ B XI, XII

¹² FD 69: “Es bedurfte der Verwandlung der Art des Zugangs zu den Dingen in eins mit der Gewinnung einer neuen Denkart.”

¹³ WB 40

¹⁴ WB 49

¹⁵ Vgl. WB 50: “Die alles entscheidende Arbeit, die solches Vorstellen in jeder Wissenschaft leistet, ist nun aber diejenige Bearbeitung des Wirklichen, die überhaupt das Wirkliche erst und eigens in eine Gegenständigkeit herausarbeitet, wodurch alles Wirkliche im vorhinein zu einer Mannigfaltigkeit von Gegenständen für das nachstellende Sicherstellen umgearbeitet wird.”

¹⁶ ZW 108

kunnen komen — die daarmee primair als dingen gelden voor zover zij passen binnen het ontwerp. Hier ligt ook het reductionistische karakter van de wetenschap. De alledaagse ervaring van een rode appel wordt — vanuit het ontwerp van de optica — gereduceerd tot de weerkaatsing van homogene lichtstralen vanaf de appel die bij de beroering van de zintuigen de sensatie te weegbrengen die wij ‘rood’ noemen.¹⁷ Zo worden de dingen teruggebracht tot hun kern. Hierbij gaat niets verloren. Wij kunnen wellicht menen dat we in de genoemde reductie een rijkdom aan betekenissen kwijt zijn die voor ons in het zien van een rode appel liggen: we zien de appel met een ook als sappig, we krijgen trek, wellicht overvalt ons een weemoedige herinnering uit onze kindertijd toen we altijd rode appels mee naar school kregen. Deze in eerste instantie secundaire zaken kunnen echter moeiteloos wetenschappelijk gereconstrueerd worden, bijvoorbeeld als persoonlijke associaties in de psychologie, en uiteindelijk in de neurowetenschap. Dit alles met het oog op zekerheid en beheersbaarheid — de wederzijdse doorgankelijkheid van zijn en denken.

Heidegger wijst ons op het raadsel dat gelegen is in het woordje ‘nach’ in het “hervorbringen nach einem Entwurfe”: hoe kan de verschijningswijze van de dingen *overeenkomstig* een ontwerp van het denken zijn? Van waaruit worden theorie en werkelijkheid op elkaar betrokken, zodanig dat denken als theorie en zijn als werkelijkheid in hun verhouding kunnen opkomen?¹⁸ Hoe kunnen we een aanwijzing krijgen naar een manier van nadenken die hier oog voor heeft?

De bij het wetenschappelijke voorstellen behorende wijze van spreken is de *propositie*, die traditioneel wordt begrepen als een verbinding van een subject met een predicaat.¹⁹ Als zodanig kan zij al dan niet overeenkomen met dingen in de werkelijkheid. Wezenlijk is echter dat de propositie de *gang* betreft van voorstellen (hypothese) naar vaststellen (aankomst bij de dingen). Via deze gang verschijnen de dingen *als* dit of dat. De synthese van de propositie is dus nooit het bewerkstelligen van eenheid, maar zij *toont* articulerend een voorgaande eenheid die het verenigen leidt. De propositie leeft dus verborgenwijs van een voorgaande aanspraak van een eenheid van betekenis, die het uiteenlegend in subject en predicaat laat verschijnen.²⁰

Van hieruit komt het vermoeden op dat de propositionele wijze van spreken *omgeven is van een*

¹⁷ Newton, *Opticks* 108–9: “The homogeneous Light and Rays which appear red, or rather make Objects appear so, I call Rubrick or Red-making; those which make Objects appear yellow, green, blue, and violet, I call Yellow-making, Green-making, Blue-making, Violet-making, and so of the rest. And if at any time I speak of Light and Rays as coloured or endued with Colours, I would be understood to speak not philosophically and properly, but grosly, and accordingly to such Conceptions as vulgar People in seeing all these Experiments would be apt to frame. For the Rays to speak properly are not coloured. In them there is nothing else than a certain Power and Disposition to stir up a Sensation of this or that Colour. For as Sound in a Bell or musical String, or other sounding Body, is nothing but a trembling Motion, and in the Air nothing but that Motion propagated from the Object, and in the Sensorium 'tis a Sense of that Motion Under the Form of Sound; so Colours in the Object are nothing but a Disposition to reflect this or that sort of Rays more copiously than the rest; in the Rays they are nothing but their Dispositions to propagate this or that Motion into the Sensorium, and in the Sensorium they are Sensations of those Motions under the Forms of Colours.”

¹⁸ Vgl. GA65 387: “Aber entscheidend bleibt die Frage: Wie kommt es zu dem, was in Raum und Zeit die Mathematisierung *zulässt*?”

¹⁹ Zo ook bij Kant: het *oordeel* is datgene, “worinnen das Verhältnis eines Subjekts zum Prädikat gedacht wird” (B 10).

²⁰ Dit wordt in Hoofdstuk 2 uitgebreid besproken.

horizon van betekenis — zij staat als synthese altijd al onder een teken als sturende eenheid. Tegelijkertijd merken we dat we dit niet zomaar kunnen zeggen. We stuiten hier op een methodische verlegenheid: de betekenis-horizon waarbinnen de propositie betrokken kan zijn op de dingen laat zich niet bespreken, omdat mijn propositionele manier van spreken al omgeven is door diezelfde horizon. Anders gezegd: het *onderscheid* tussen de dingen en hun horizon dat hier opdoemt verdwijnt onmiddellijk zodra ik daarover ga praten, omdat mijn manier van praten deze horizon als ding voor me wil stellen.²¹ We raken hier aan de zwijgzaamheid die de heerschappij van de wetenschap kenmerkt. Hoe een methodische aanwijzing te krijgen die ons in staat stelt het omgevende van de wetenschap te benoemen, zonder een alternatief te willen voorstellen? Hiertoe wenden we ons tot Kant.

Kant stuitte op het probleem van de toetsbaarheid van filosofische uitspraken. Kant ziet echter in dat elk empirisch kennen van voorwerpen alleen mogelijk is op basis van een a priori kennen van wat voorwerpen überhaupt tot voorwerpen stempelt: de voorwerpelijheid. De categorieën halen we niet uit de ervaring (zij zijn a priori), maar zij zeggen niettemin iets over de voorwerpen die we in de ervaring tegenkomen (zij zijn synthetisch). De filosofie is zo transcendentiaal: zij onderzoekt deze synthetische kennis a priori en haar elementen als mogelijkheidsvoorwaarden waardoor de natuur kan verschijnen en het kennen zich ertoe kan verhouden. Kant lijkt hier in eerste instantie het traditionele metafysische onderscheid te herhalen tussen het *ontische* kennen van de wetenschap en het *ontologische* van de filosofie. De natuurwetenschap doet uitspraken *over* de natuur, terwijl de filosofie de vraag dacht te kunnen beantwoorden *wat* natuur is.²² De filosofie zou de wetenschappen funderen door hun onderzoeksgebied te omgrenzen waar zij vervolgens uitspraken over kunnen doen.

Deze vraagstelling van Kant blijkt onhoudbaar: ten eerste blijft het oorspronkelijke probleem van de toetsbaarheid van het synthetisch a priori bestaan, maar bovendien is het onderscheid tussen het empirische en het zuivere kennen niet zonder meer te handhaven. De wetenschappen ontwerpen hypothetico-deductief hun eigen verschijningswijze van de dingen. Zoals Heidegger zegt: de categorieën zijn arbeidshypothesen geworden.²³ Niettemin wijst Kants vraag naar de categorieën ons op de vraag naar het *tussengebied* dat het hypothetisch ontwerp en de aankomst ervan in de dingen op elkaar betreft.

Kant stuit namelijk — zoals we zullen zien —, in zijn denken over de mogelijkheid van het kennen als betrekking op voorwerpen, op de gedachte dat de schijnbare zelfstandigheid van het

²¹ EF 51: “Ik merk een verschil tussen dingen en tekenen. Toch kan ik dit niet zeggen, omdat in mijn spreken tekenen toch weer dingen blijken te zijn.”

²² Vgl. EF 47

²³ SD 64: “Die Kategorien, auf die jede Wissenschaft für die Durchgliederung und Umgrenzung ihres Gegenstandsgebietes angewiesen bleibt, versteht sie instrumental als Arbeitshypothesen.”

subject *weszenlijk doorbroken* is. Het menselijk denken staat van meet af aan open voor wat het gegeven kan worden — alleen van hieruit is er betrekking op voorwerpen. Kant benadrukt immers van meet af aan de *eindigheid* van het menselijk kennen. Deze bestaat ten eerste uit het feit dat kennen zich weliswaar in oordelen voltrekt, maar dit oordelen is een denkend bepalen van wat het in de aanschouwing *gegeven* wordt. De aard van dit gegeven worden wordt duidelijk uit het tweede aspect van de eindigheid van het menselijk kennen, namelijk dat het denken *discursief* is. De functie van het denken, de begrips- en oordeelsvorming — het verenigen van de menigvuldigheid van het aanschouwelijk gegevene onder de eenheid van het gemeenschappelijke — vindt plaats door middel van een *doorlopende beweging*. Hieruit blijkt dat het ontstaan van het begrip te danken is aan een oorspronkelijk samenhouden, dat Kant *synthese* noemt. Het a priori is niet datgene wat zonder meer in het subject ligt, maar betreft datgene waar het denken bij voorbaat op betrokken moet zijn om zich überhaupt tot voorwerpen te kunnen verhouden.²⁴ Hier ligt het methodisch belang voor de filosofie ten tijde van de verwetenschappelijking. In de volgende hoofdstukken zullen wij dit concreet laten zien aan de hand van Kants bespreking van het *begrip* en het *oordeel*, de primaire elementen van het denken.

Heideggers uitleg van Kant heeft methodische relevantie. Er bestaat immers een taalnood voor de filosofie: de wetenschappelijke wijze van spreken is alomtegenwoordig; we kunnen niet propositioneel fundamenteel leggen onder het propositionele spreken van de wetenschap. Dat Heidegger Kants *Kritik der reinen Vernunft* uitlegt als een *Grundlegung der Metaphysik* moet op iets anders duiden. De metafysica als vraag naar de ontologische grond van het ontische is weggevallen, maar dat betekent dat wel de mogelijkheid ontstaat na te denken bij de grond als het omgevende van waaruit betekenissen kunnen opkomen waarbinnen mensen en dingen op elkaar betrokken kunnen zijn. Het methodisch belang is dan dat dankzij Kant gevraagd kan worden naar deze betrokkenheid als oorsprong van het propositionele spreken, en wel aan de hand van de vraag naar de verhouding van verenigen en eenheid. In de komende hoofdstukken wordt de tekst van Kant vanuit deze optiek besproken.

We bespreken in deze scriptie — aan de hand van Heidegger — een aantal kernstukken van de transcendentale logica uit de *Kritik der reinen Vernunft*. De aandacht gaat hierbij primair uit naar Kants uitleg van het begrip en het oordeel als handelingen van het denken in zijn betrokkenheid op het aanschouwelijk gegevene. De uitleg laat zien dat Kant noodzakelijkerwijs op de gedachte komt dat het denken niet op zichzelf staat, maar aangewezen is op *verbeelding*, het geven van aanblik. Kants aanduiding voor dit oorspronkelijke verbeelden is de *Einbildungskraft* — die niet als

²⁴ B 126–7: “Ohne diese ursprüngliche Beziehung auf mögliche Erfahrung, in welcher alle Gegenstände der Erkenntnis vorkommen, würde die Beziehung derselben auf irgend ein Objekt gar nicht begriffen werden können.” Let hier op de dubbele *Beziehung!*

afzonderlijk ‘vermogen’ van het subject beschouwd kan worden.

In de komende hoofdstukken zullen we dus op de tekst van Kant ingaan, voor zover we daar een aanwijzing kunnen krijgen naar de synthetische aard van het propositionele spreken. Hierbij zal voortdurend het probleem van de begrips- en oordeelsvorming centraal staan. We zullen ons primair concentreren op het tweede deel van *Die transzendentale Elementarlehre*, getiteld *Die transzendentale Logik*, en daarbinnen zal voor ons van het zogenoemde positieve deel, *Die Transzendentale Analytik*, het eerste boek wezenlijk blijken te zijn, *Die Analytik der Begriffe*.

Van belang is voortdurend vast te houden aan onze leidende vraag, namelijk hoe de heden ten dage heersende wijze van spreken, de wetenschappelijke uitspraak of propositie, betrokken kan zijn op de dingen die dankzij de propositie op een zeer bepaalde wijze aan de orde worden gesteld. Het vermoeden is dat de uitspraak onder een voorgegeven aanspraak staat die bij voorbaat spreken en besprokene op elkaar betreft. Dit vermoeden wordt gedragen door het inzicht dat er in de propositie sprake is van een verenigen, een synthese, onder een leidende eenheid. De ambigue status van die eenheid — als resultaat van de synthese en tegelijkertijd als bij voorbaat richting gevende aan het verenigen — zal concreet worden als we Kant volgen in de transcendentale logica. We zullen merken dat dit probleem van synthese en eenheid te maken heeft met het verkrijgen van een aanblik, met het kunnen verschijnen van de dingen *als* dit of dat.

We zullen in onze bespreking voortdurend de teksten van Heidegger over Kant erbij betrekken: voornamelijk *Kant und das Problem der Metaphysik* uit 1929 — door Heidegger zelf zijn *Kantbuch* genoemd²⁵ —, en het college *Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft* uit 1927/28 dat in 1977 in het kader van de *Gesamtausgabe* is verschenen. Hiermee laten we ons niet slaafs een zeer bepaalde — ‘heideggeriaanse’ — Kant-interpretatie aanpraten. Kant heeft voor ons in eerste instantie een *methodisch* belang: het doel is juist niet het geven van een wetenschappelijke interpretatie van Kant of een theorie van de structuur van de propositie, maar het volgen van een aanwijzing naar wat onze wijze van spreken als betekeniswereld omgeeft en gegeven heeft. Dit is waar Heidegger ons op kan wijzen, hetgeen wij in het volgende hopen te laten zien.

²⁵ GA3 XIII

1 DENKEN EN AANSCHOUWEN

De propositie, “worinnen das Verhältnis eines Subjekts zum Prädikat gedacht wird”,²⁶ heet bij Kant het *oordeel*, en wordt toegeschreven aan het “Vermögen zu urteilen”,²⁷ het denken en het verstand. Denken is voor Kant echter slechts één element van het menselijk kennen als het zich verhouden tot voorwerpen. Het primaire element is de *aanschouwing* waar het denken op is aange-
wezen om überhaupt over een voorwerp te kunnen gaan, d.w.z. empirisch te zijn.²⁸ Denken, d.w.z. oordelen, is het *middel* om zich aanschouwelijk tot voorwerpen te kunnen verhouden.

In de inleiding van de transcendentale logica wordt deze allesbepalende onderscheiding door Kant als volgt gemaakt:

Unsre Erkenntnis entspringt aus zwei Grundquellen des Gemüts, deren die erste ist, die Vorstellungen zu empfangen (die Rezeptivität der Eindrücke), die zweite das Vermögen, durch diese Vorstellungen einen Gegenstand zu erkennen (Spontaneität der Begriffe); durch die erstere wird uns ein Gegenstand *gegeben*, durch die zweite wir dieser im Verhältnis auf jene Vorstellung (als bloße Bestimmung des Gemüts) *gedacht*. Anschauung und Begriffe machen also die Elemente aller unsrer Erkenntnis aus, so daß weder Begriffe, ohne ihnen auf einige Art korrespondierende Anschauung, noch Anschauung ohne Begriffe, ein Erkenntnis abgeben können.²⁹

We zien hier dat Kant het menselijk kennen uiteenlegt in twee elementen, aanschouwing en begrip, die hij toewijst aan twee bronnen als vermogens van het gemoed. De vraag is wat dit te betekenen heeft.

Van belang is dat Kant benadrukt dat het kennen niet een geïsoleerde handeling van het subject is, aanvankelijk los van de werkelijkheid, om bij gelegenheid te verifiëren of zijn uitspraken met de objecten stroken. Het menselijk kennen staat van meet af aan bloot aan wat het gegeven kan worden. Pas vanuit dit primaire zich laten geven kan er een begrippelijke betrekking tot de dingen opkomen. Kant noemt het zich laten geven van het voorwerp aanschouwing. Aanschou-

²⁶ B 10

²⁷ B 94

²⁸ B 33: “Auf welche Art und durch welche Mittel sich auch immer eine Erkenntnis auf Gegenstände beziehen mag, so ist doch diejenige, wodurch sie sich auf dieselbe unmittelbar bezieht, und worauf alles Denken als Mittel abzweckt, die *Anschauung*.” Heidegger hamert nadrukkelijk op het primaat van de aanschouwing: GA3 21–2; GA25 83; FD 106.

²⁹ B 74

wen is het tegemoet laten komen van wat het kennen daarbinnen kan *affijzeren*, aandoen.³⁰ Wat het aanschouwen gegeven wordt noemt Kant in bovenstaande passage *Gegenstand*. Dit gebruik van het woord *Gegenstand* is breed en oneigenlijk, aangezien pas in eigenlijke zin van *Gegenstand* gesproken kan worden als datgene waarop het volledige kennen als denkende aanschouwing op betrokken is.³¹ Het voorwerp staat zo *tegenover* het kennen.³² Elders noemt Kant het gegevene in de aanschouwing *Erscheinung*, als “der unbestimmte Gegenstand einer empirischen Anschauung”.³³

Heidegger laat zien dat het woord *Gegenstand* wijst naar het dubbele karakter van de verschijningswijze van de dingen binnen het menselijk verhouden ertoe. Het *gegen* wijst op het tegemoet komende in de aanschouwing — de mens is aangewezen op wat zich van buitenaf meldt. Hij zou echter niets weten te beginnen met het onmiddellijke en voorbijgaande afzonderlijke van wat op hem af komt, als het gegevene niet tot *stand* gebracht kon worden door middel van het algemene bepalen van het denken. Op deze wijze kan er van een verhouden tot een object *tegenover* het kennen sprake zijn.³⁴ Het *bestimmen* van het onmiddellijk aanschouwelijk gegevene tot een *Gegenstand* geschiedt door middel van het begrippelijke denken van het verstand.³⁵ Zo verhoudt de denkend aanschouwende mens zich noodzakelijkerwijs alleen tot een ding *als Gegenstand*.³⁶

Wat is nu de aard van het bepalen door het begrippelijke denken? In de komende hoofdstukken zullen we hier stap voor stap duidelijkheid over krijgen. Kant zegt: “Also ist die Erkenntnis eines jeden, wenigstens des menschlichen Verstandes, eine Erkenntnis durch Begriffe, nicht intuitiv, sondern diskursiv.”³⁷ Wat houdt het discursieve karakter van het menselijk denken in?

Bij Kant wordt de *eindigheid* van het menselijk kennen duidelijk. Dit betekent in dit verband niet dat de mens nooit alles wat er is kan kennen of in zijn geheel kan overzien. Eindigheid houdt hier ten eerste in dat het kennen aangewezen is op wat het gegeven wordt in de aanschouwing. De mens brengt in het aanschouwen de dingen niet voort.³⁸ Eindige aanschouwing noemt Kant

³⁰ GA25 85: “Anschauen, interpretieren wir kurz, ist das Sichgebenlassen von etwas als das Leibhaftige, das es ist; es ist das unmittelbare Begegnenlassen eines Seienden.”

³¹ FD 110

³² Het woord *Gegenstand* laat zich uitleggen als ‘datgene wat tegenover staat’. Equivalent — ook bij Kant — is het woord ‘object’: ‘het tegenover geworpene’, oftewel ‘voorwerp’ (Latijn: *ob-iacere*).

³³ B 34

³⁴ FD 107: “Aus dem Gesagten wird jedoch zugleich klar, daß nicht nur das Erkennen zwiefältig ist, sondern daß auch das Erkennbare, der mögliche Gegenstand der Erkenntnis, zwiefältig bestimmt sein muß, um überhaupt ein Gegenstand zu sein. Wir können uns diesen Sachverhalt zunächst vom Wort aus verdeutlichen. Was wir sollen erkennen können, muß uns irgendwoher begegnen, entgegenkommen; das meint das “Gegen” in Gegenstand. Aber nicht jedes Beliebige, was uns gerade trifft, irgend eine vorbeiziehende Gesichts- oder Gehörsempfindung, irgendeine Druck- oder Wärmeempfindung ist schon ein Gegenstand. Das Begegnende muß bestimmt sein als stehend, als etwas, das Stand hat und so beständig ist.”

³⁵ FD 112: “Das Vermögen des Denkens aber, worin der Gegenstand als Gegenstand zum Stand gebracht wird, heißt Verstand.”

³⁶ FD 110: “Der Gegenstand steht nur, wenn Anschauliches begrifflich gedacht ist, und der Gegenstand steht nur entgegen, wenn der Begriff ein anschaulich Gegebenes als solches bestimmt.”

³⁷ B 93

³⁸ GA3 25: “Endliche Anschauung sieht sich auf das Anschaubare als ein von sich her schon Seiendes angewiesen. (...) Endliche Anschauung des Seienden vermag sich nicht von sich aus den Gegenstand zu geben. Sie muß ihn sich geben lassen. Nicht jede Anschauung als solcher, sonder nur die endliche ist hinnehmend.”

Sinnlichkeit. Ten tweede blijkt de menselijke eindigheid hieruit dat het denken niet intuïtief is maar *discursief*. Wat betekent dit? De mens kan niet in één klap iets in zijn volle bepaaldheid direct aanschouwen, maar heeft de *gang langs het begrip* nodig om überhaupt iets in zijn identiteit — binnen een algemene voorstelling — te kunnen laten opkomen. Wanneer ik zeg: “dit glas is leeg” dan articuleer ik de onmiddellijke gegevenheid van het lege glas door met het oog op het begrip ‘leeg’ het glas als leeg te bepalen. Pas dankzij dit afscheid van het onmiddellijk gegevene, deze omweg langs het bepalende van het begrip kan ik het glas als leeg erkennen.³⁹ De eindigheid van het menselijk denken ligt derhalve in dit *omweg-achtige*, het moeten *doorlopen* langs de verenigende bepaling van het begrip om van daaruit weer kennend terug te kunnen komen bij het ding.⁴⁰ In de volgende hoofdstukken komen we hier uitgebreid op terug, wanneer we het probleem van de begrips- en oordeelsvorming in de algemene logica bespreken.

In het eindig menselijk kennen — als het aanschouwelijk tegenover laten staan van een ding in zijn bepaaldheid door middel van de denkende articulatie van het begrip — ligt zo een dubbelheid.⁴¹ De eenheid van het kennen wordt door Kant uiteengelegd in de elementen van het aanschouwen en het denken. Vanuit deze analyse van de menselijke kennis ontstaat de vraag naar haar *synthese*: aanschouwing en begrip moeten elkaar tegenkomen, “korrespondieren”.⁴² “Der Verstand vermag nichts anzuschauen, und die Sinne nichts zu denken. Nur daraus, daß sie sich vereinigen, kann Erkenntnis entspringen.”⁴³ Heidegger wijst erop dat de geïsoleerde elementen strikt genomen niet als op zichzelf staand te beschouwen zijn, om van daaruit hun vereniging te bewerkstelligen.⁴⁴ Pas vanuit een oorspronkelijke eenheid, een voorgaand samen horen, kunnen denken en aanschouwen in hun betrokkenheid opkomen.⁴⁵ Kants methode van “isolieren”, “afsondern” en “abtrennen”,⁴⁶ van het onderscheiden van “die Wissenschaft der Regeln der Sinnlichkeit überhaupt, d. i. Ästhetik, von der Wissenschaft der Verstandesregeln überhaupt, d. i. der

³⁹ GA25 172–3: “Wir können nicht mit einem Schlag etwas in seiner vollen Bestimmtheit direkt anschauen, sondern müssen das Vorgegebene artikulierend durchlaufen und so erst seine Bestimmtheit ans Licht bringen.”

⁴⁰ GA25 172: “Im Denken machen wir notwendig von der unmittelbaren Vorstellung, der Anschauung weg einen Weg über die bestimmende Vorstellung zurück zum Ding, das Denken ist so seinem Wesen nach *umwegig*, es durchläuft die bestimmende Vorstellung, es ist *durchlaufend* — *diskursiv*. In diesem umwegigen diskursiven Charakter des Denkens, d. h. darin, daß das Urteilen als Verstandesfunktion die Vorstellung einer Vorstellung, ein mittelbares Vorstellen ist, bekundet sich die *Endlichkeit* des Denkens.”

⁴¹ GA25 173: “Die menschliche Erkenntnis ist konstituiert durch Anschauung und Denken; beide Elemente sind endlich; das Anschauen als Angewiesensein auf Vorliegendes, das Denken als umwegiges Buchstabieren. Das menschliche Erkennen ist ein notwendig das Gegebene buchstabierendes Sichgebenlassen des Vorhandenen.”

⁴² GA25 166: “Diese *isolierende* Zerlegung in *Elemente* aber — und das ist doch die Funktion der Ästhetik und Logik — ist eine Vorstufe dafür, das *Ganze* einer Erkenntnis, d. h. die *Einigung* von Sinnlichkeit und Verstand zu untersuchen hinsichtlich ihrer Möglichkeit.”

⁴³ B 75–6

⁴⁴ GA25 78: “Vielmehr entsteht die *Aufgabe*, die *transzendente Ästhetik* und *Logik je in ihrer Eigenständigkeit zu wahren und sie gleichwohl zur Einheit zu bringen*. Das geschieht nicht durch eine äußerliche Verknüpfung, sondern dadurch, daß gezeigt wird, wie beide auf einem gemeinsamen und ursprünglichen, für Kant noch verborgenen Grunde ruhen.”

⁴⁵ GA3 36: “Die Einheit dieser Einigung beider [Elemente] ist jedoch kein nachträgliches Ergebnis des Zusammengeratens dieser Elemente, sonder das sie Einigende, diese “Synthesis”, muß die Elemente in ihrer Zusammengehörigkeit und Einheit entspringen lassen.”

⁴⁶ B 36

Logik”,⁴⁷ heeft dus alleen zin wanneer voortdurend de vraag naar de oorspronkelijke eenheid, de synthese, van beide elementen in het oog wordt gehouden — en uiteindelijk ook uitdrukkelijk gesteld wordt. Deze vraag naar de oorspronkelijke synthese stelt Kant onder de noemer van één van bronnen van het kennen, namelijk de logica. De transcendentale logica staat niet alleen voor de geïsoleerde behandeling van het denkelement in het kennen, het verstand, maar ook voor de vraag naar de vereniging van beide “Stämme der menschlichen Erkenntnis”.⁴⁸ Heidegger wijst erop dat de grond hiervoor in het inzicht van Kant ligt dat kennen primair aanschouwen is, en dat bijgevolg de logica het denken niet meer geïsoleerd kan beschouwen, maar de wezenlijke betrokkenheid op de aanschouwing in zich moet opnemen.⁴⁹ Menselijk kennen is niet meer zomaar oordelen, maar in zich zelf op de dingen betrokken oordelen.⁵⁰ We zullen in het volgende zien dat Kant het woord *synthese* gaat reserveren voor de oplossing van het centrale vraagstuk van de betrekking tussen denken en aanschouwen.

Vooralsnog kan deze oplossing nog niet in zicht komen, wanneer louter de geïsoleerde elementen onderscheiden naast elkaar gezet worden. Bij de analyse van het menselijk verhouden tot de dingen, dat we vooruitlopend als een van zich uit tegemoet laten komen van iets in zijn identiteit kunnen aanduiden, komen bij Kant de elementen aanschouwing en begrip op — en wel in het kader van zeer bepaalde onderscheidingen. Aanschouwen is het vermogen voorstellingen te ontvangen, *receptiviteit*, terwijl het denken de *spontaniteit* van de begripsvorming behelst. Aanschouwen wordt begrepen als het passieve aangedaan worden, *Affektion*, terwijl het verstand actieve, handelende *Funktion* is. We moeten echter in de gaten houden dat een dergelijke onderscheiding in receptiviteit en spontaniteit op zichzelf niet helpt om de betrekking op voorwerpen te begrijpen. Het gaat erom — en dit zullen we in het vervolg zien — deze onderscheiding als een *aanwijzing* op te vatten voor de vraag naar de oorspronkelijke eenheid tussen denken en aanschouwen. Heidegger waarschuwt ook voor het voortdurend bij Kant terugkerende onderscheid tussen vorm en materie, dat Kant uitlegt als de verhouding tussen de “Bestimmung” en het “Bestimmbare”.⁵¹ We moeten de neiging weerstaan dit onderscheid direct op te vatten als het actieve onderwerpen van de passieve materie door de vorm. Het gaat er tenslotte om inzicht te krijgen in het feit dat denken en aanschouwen van meet af aan op elkaar aangelegd zijn.

⁴⁷ B 76

⁴⁸ B 29. GA25 167: “Obgleich von der Analytik der Grundsätze an die reine Anschauung der Zeit und das Denken in der möglichen *Einigung* mit ihr zum Problem werden, verbleibt dieses Thema innerhalb der transzendentalen *Logik*.”

⁴⁹ FD 115: “Der Vorrang der Logik in der “Kritik der reinen Vernunft” hat seinen Grund einzig im Nichtvorrang des Gegenstandes der Logik, in der Dienststellung des Denkens gegenüber der Anschauung. Wenn das Denken als rechtes immer anschauungsbezogen ist, dann handelt die zugehörige Logik dieses Denkens notwendig und gerade von diesem wesenhaften Bezug zur Anschauung, mithin von dieser selbst.”

⁵⁰ FD 114: “Der Vorrang der Urteilsfrage hat aber seinen Grund nicht darin, daß das Wesen der Erkenntnis eigentlich Urteilen ist, sondern darin, daß das Wesen des Urteils neu bestimmt werden muß, weil es jetzt als ein im Vorhinein auf Anschauung, d. h. auf den Gegenstand bezogenes Vorstellen begriffen wird.”

⁵¹ B 322. Zie GA25 123–5

Aansluitend aan de boven geciteerde passage onderscheidt Kant de beide elementen nog in een andere richting, namelijk tussen *empirisch* en *zuiver*.

Beide [i.e. aanschouwing en begrip] sind entweder rein, oder empirisch. *Empirisch*, wenn Empfindung (die die wirkliche Gegenwart des Gegenstandes voraussetzt) darin enthalten ist: *rein* aber, wenn der Vorstellung keine Empfindung beigemischt ist. Man kann die letztere die Materie der sinnlichen Erkenntnis nennen. Daher enthält reine Anschauung lediglich die Form, unter welcher etwas angeschaut wird, und reiner Begriff allein die Form des Denkens eines Gegenstandes überhaupt. Nur allein reine Anschauungen oder Begriffe sind a priori möglich, empirische nur a posteriori.⁵²

Methodisch van belang is dat Kant het zuivere in aanschouwing en begrip *ex negativo* invoert: uitgaande van de volle kennis van een voorwerp wordt datgene uitgescheiden wat tot de *Empfindung*, de concrete fysieke gewaarwording, van het voorwerp behoort.⁵³ Wat in deze negatie, deze wegging van de concrete ervaring duidelijk wordt is de *form*, ten opzichte waarvan het binnen die vorm lijfelijk waargenomene als *materie* verschijnt. Dit onderscheid wordt zowel aan de kant van de aanschouwing als aan de kant van het denken voltrokken. De zuivere aanschouwingen zijn de ruimte en primair — als de universele zuivere aanschouwing⁵⁴ — de tijd. De tijd als zuivere aanschouwing betekent: het voorgaand in de blik nemen van de zuivere tijdsopvolging — de verhoudingen van voor en na —,⁵⁵ opdat het empirische aanschouwen gestuurd wordt en zo het empirisch aanschouwelijk gegevene *als tijdelijk bepaald wordt*. Pas onder de voorgaande leiding van de zuivere aanschouwing kan überhaupt iets in de empirische aanschouwing het kennen tegemoet komen.⁵⁶

Heidegger wijst erop dat de zuivere begrippen, de categorieën, de door het zuivere denken aan het aanschouwelijk tegemoetkomende togedachte bepalingen zijn, opdat het *als* voorwerp tegenover kan komen te staan — *Gegenstand* kan zijn.⁵⁷ We hebben in de Inleiding al gezien dat we het zuivere kennen *ontologisch* moeten begrijpen: het menselijk kennen van het zijnde is pas moge-

⁵² B 74–5

⁵³ Vgl. FD 115

⁵⁴ B 50: “Die Zeit ist die formale Bedingung a priori aller Erscheinungen überhaupt.”

⁵⁵ GA3 48: “Worauf wir es in der Erfahrung dieser Erscheinungen im vorhinein, obzwar ungegenständlich und unthematisch, hinstimmen, ist das reine Nacheinander.”

⁵⁶ GA25 129, ten aanzien van de ruimte, hetgeen *mutatis mutandis* ook op de tijd van toepassing is: “Als Ergebnis halten wir fest: In der empirischen Anschauung bestimmter, in bestimmten räumlichen Beziehungen geordneter, vorhandener Dinge liegt notwendig eine vorgängige, obzwar vergegenständlichungsfreie Hinblicknahme auf die puren Raumverhältnisse des Raumes als solchen. Diese vorgängige Hinblicknahme auf den ungegenständlich enthüllten Raum ermöglicht die empirische Anschauung des bestimmten räumlich Vorhandenen — d. h. diese Hinblicknahme-auf ist es, die vorgängig die empirische Anschauung *leitet und führt und in diesem Sinne bestimmt*.”

⁵⁷ GA25 321: “Diese [reine] Begriffe müssen offenbar solche sein, die *rein vom Subjekt aus* dem anschaulich sich Gebenden eine Bestimmung zu-denken, die allererst ermöglicht, daß das anschaulich sich Gebende als Gegenstand gegen-steht.”

lijk op grond van een voorafgaand kennen van wat het zijnde als zodanig constitueert: het zijn.⁵⁸ Ontische kennis van een voorwerp is alleen mogelijk dankzij de ontologische kennis van de *voorwerpelijheid*, datgene wat een voorwerp pas tot voorwerp maakt.⁵⁹ Het kernprobleem van de *Kritik der reinen Vernunft* wordt dan de vraag naar de mogelijkheid van de ontologische kennis, d.w.z. de vraag naar de eenheid van zuiver denken en zuiver aanschouwen als het mogelijk makende van elke empirische voorwerpsbetrokkenheid.

Van hieruit zegt Heidegger dat de *Kritik der reinen Vernunft* niet als *kentheorie* begrepen kan worden — een wellicht voor de hand liggende opvatting aangezien Kant steeds naar de mogelijkheid van kennis vraagt. Kants vraag is niet kentheoretisch maar, zoals Heidegger dat noemt, ontologisch: hoe is het mogelijk dat in het kennen het gekende op een bepaalde wijze toegankelijk wordt?⁶⁰ Voor ons van belang is het *methodische* dat hier bij Kant te zien is: afscheid nemen van onze vanzelfsprekende verhouding tot de dingen om het *formele* te laten opkomen dat bij voorbaat denken en zijn als betekeniswereld omgeeft.

De gedachte aan een zuiver denken van de voorwerpelijheid⁶¹ ligt ten grondslag aan het onderscheid tussen *algemene* en *transcendentale* logica. Opmerkelijk is dat Kant het bestaan van zuivere begrippen aanvankelijk puur hypothetisch invoert, naar analogie van het onderscheid tussen empirische en zuivere aanschouwing.⁶² Vanuit de dubbele onderscheiding in aanschouwen/denken aan de ene kant en empirisch/zuiver aan de andere kant lijkt de gedachte aan een zuiver denken een logische gevolgtrekking. Primair is echter dat Kant zegt dat hij het onderscheid tussen zuiver en empirisch denken *aantreft*.⁶³

De algemene logica beschouwt het denken geabstraheerd van alle betrekking op het object, terwijl de transcendentale logica deze betrekking expliciet in zich opneemt. Voor de transcendentale logica wordt juist deze betrekking op het voorwerp probleem, voor zover ze die “Handlungen des reinen Denkens”⁶⁴ betreft, die voor alle empirie het voorwerp in zijn voorwerpelijheid bepalen, d.w.z. überhaupt de voorwerpsbetrokkenheid constitueren.⁶⁵ Het gaat hier om een “Wissenschaft des reinen Verstandes- und Vernunftkenntnisses, dadurch wir Gegenstände völlig a

⁵⁸ GA25 55: “Kant sieht den Zusammenhang, den wir grundsätzlicher und radikaler so formulieren: *Seiendes ist in keiner Weise zugänglich ohne vorgängiges Seinsverständnis*, d. h. das Seiende, das uns begegnet, muß zuvor schon in seiner Seinsverfassung verstanden sein. Dieses Seinsverständnis des Seienden, diese synthetische Erkenntnis a priori, ist maßgebend für alle Erfahrung von Seinemdem.”

⁵⁹ GA25 322: “Nur wenn die Gegenstände qua Gegenstände sich nach der Gegenständlichkeit richten, kann sich empirische Erkenntnis nach Gegenständen richten. Ontische Wahrheit setzt ontologische voraus.”

⁶⁰ GA25 66. Vgl. GA25 67: “(...) aber Kants grundsätzliche Fragestellung ist nicht *neben* der erkenntnistheoretischen *auch* metaphysisch im alten Sinne, sondern sie ist weder das eine noch das andere, weil etwas total Neues.”

⁶¹ Vgl. B 75: het zuivere begrip betreft “die Form des Denkens eines Gegenstandes überhaupt”.

⁶² B 79–80: “Weil es nun aber sowohl reine, als empirische Anschauungen gibt (wie die transzendentale Ästhetik dartut,) so könnte auch wohl ein Unterschied zwischen reinem und empirischem Denken der Gegenstände angetroffen werden.”

⁶³ *ibid.*

⁶⁴ B 81

⁶⁵ GA25 322, 334

priori denken”,⁶⁶ oftewel in hun *Gegenständlichkeit* überhaupt mogelijk maken.

Kant zegt dat de transcendentale logica een bijzonder geval is ten opzichte van de formele logica. De transcendentale logica betreft ook de wetten van het verstand, “aber lediglich, so fern sie auf Gegenstände a priori bezogen wird, und nicht, wie die allgemeine Logik, auf die empirischen so wohl, als reinen Vernunftkenntnisse ohne Unterschied.”⁶⁷ De algemene logica betreft de formele regels van het denken zonder onderscheid van het soort voorwerpen waarover gedacht wordt, zuiver of empirisch, terwijl de transcendentale logica slechts het zuivere denken betreft dat a priori de voorwerpen bepaalt. Deze voorstelling is echter scheef: in waarheid rust de algemene logica in de transcendentale logica, die het volle denken als betrokken op voorwerpen tot onderwerp heeft. “Sie würde auch auf den Ursprung unserer Erkenntnisse von Gegenständen gehen, so fern er nicht den Gegenständen zugeschrieben werden kann”, d.w.z. zij betreft de oorsprong van de *betrekking* van ons kennen met de voorwerpen ervan.⁶⁸ De formele logica, die louter de verhoudingen van begrippen en oordelen onderzoekt, afgezonderd van hun verhouding tot de voorwerpen van het denken, beschouwt zo slechts een abstract brokstuk van het denken als het begrippelijke bepalen dat primair open staat naar wat er als het bepaalbare op af kan komen.⁶⁹

We weten nu wat transcendentale logica is: het gaat hierbij om dat denken dat zodanig de zijnden overstijgt opdat er pas een betrekking op zijnden kan zijn. Heidegger spreekt van een *voortgrijpen* op de voorwerpen — de zuivere begrippen anticiperen bepalingen van de voorwerpen die tot de voorwerpelijke überhaupt behoren. Zo maken ze elke empirische betrekking op voorwerpen pas mogelijk.⁷⁰ De transcendentale logica betreft de mogelijkheid van de zuivere begrippen die voorafgaand aan en ten behoeve van alle empirische ervaring de voorwerpelijke van het voorwerp en daarmee de voorwerpsbetrokkenheid constitueren. Kant spreekt van een “Logik der Wahrheit”.⁷¹ De transcendentale logica betreft die a priori ‘kennis’ van de voorwerpen — het voorgaande verstaan van de voorwerpelijke — waar elke empirische kennis zich naar moet richten om überhaupt een voorwerp als zodanig tegen te kunnen komen. Heidegger noemt dit de ontologische waarheid, de *Urwahrheit*, op grond waarvan elke ontische waarheid pas mogelijk is.⁷²

⁶⁶ B 81

⁶⁷ B 81–2

⁶⁸ GA25 175, 57

⁶⁹ Vgl. GA25 180, 205–6; FD 117

⁷⁰ GA25 195: “Die transzendentale Wahrheiten und das für sie konstitutive reine Gegenstandsdenken antizipieren also in der Tat die Materie der Erkenntnis, insofern nämlich durch dieses Denken vorgängig bestimmt werden soll, was zu einer Gegenständlichkeit überhaupt gehört. Das reine Denken bestimmt vorgängig die Gegenständlichkeit des Gegenstandes, so zwar, daß erst auf dem Grunde dieser Bestimmung nunmehr der Gegenstand begegnen kann als dasjenige, dem sich das empirische Erkennen anmißt. Die Möglichkeit einer solchen Antizipation der Gegenstandsbestimmtheiten vor aller Erfahrung, der Sinn und das Recht solcher Antizipation sind das Grundproblem der transzendentale Logik.”

⁷¹ B 87

⁷² GA25 193: “Sie [= die transzendentale Logik] handelt demnach von Erkenntnissen, von Wahrheiten, nach denen alle empirische Gegenstandsbestimmung sich richten muß. Alle ontische Wahrheit muß sich richten nach der ontologischen. Diese ist die Urwahrheit über das Seiende, weil sie zuvor über das Sein des Seienden Wesentliches enthüllt.” Dit is ook de betekenis van Kants copernicaanse wending (GA25 55–6).

Dit onderzoek vindt plaats in de *Analytik der Begriffe*, en wel in twee fasen. Naar analogie van de transcendentale esthetica kan de eerste een *metaphysische Erörterung*, de tweede een *transzendente Erörterung* genoemd worden.⁷³ In de transcendentale logica spreekt Kant van *Deduktion* in plaats van *Erörterung*.⁷⁴ In de *metaphysische Deduktion* — het eerste hoofdstuk van de *Analytik der Begriffe* — wordt het algemene wezen van de categorieën verkend, en wel door middel van de *Leitfaden* van het algemeen-logische verstandsgebruik in oordelen. In het tweede hoofdstuk, de transcendentale deductie, wordt de mogelijkheid van de categorieën als constitutief voor de betrokkenheid van het kennen op de voorwerpen ervan onderzocht.

Voor het vervolg van deze scriptie beperken wij ons tot de tekst aangaande de metafysische deductie. Centraal staat voor ons de vraag naar de *oorsprong* en *aard* van de categorieën. Deze wijzen namelijk naar datgene wat ons bij voorbaat omgeeft en elke menselijke verhouding tot de dingen gegeven heeft. Hoe kunnen wij überhaupt ter sprake brengen wat ons spreken altijd al achterlangs bepaalt? Deze scriptie is een “Übung der transzendentalen Blickstellung”.⁷⁵

We hebben gezien dat Kant een onderscheid maakt tussen formele — algemene zuivere — logica⁷⁶ en transcendentale logica, en dat we kunnen vermoeden dat de eerste in de tweede gefundeerd is. Heidegger wijst erop dat het denkelement in het menselijk kennen een dubbel karakter heeft: het is een verbinden van voorstellingen, een verenigen, en als zodanig is het op de dingen betrokken.⁷⁷ Van hieruit onderscheidt Kant de formele logica, die louter de vorm beschouwt die de verhoudingen tussen de aanschouwelijk gegeven inhoud reguleert,⁷⁸ en de transcendentale logica, die de mogelijkheid van de betrekking op die inhoud tot onderwerp heeft.⁷⁹

Bij Kant wordt zo zichtbaar dat de overgeleverde logica — die het denken louter vanuit zijn functie van verbinden van voorstellingen beschouwt, en het oordeel louter als subject-predicaat-verhouding — ontoereikend is om het primaire karakter van het denken te begrijpen, namelijk

⁷³ Vgl. B 159. Zie GA25 212

⁷⁴ Heidegger wijst erop dat het woord ‘deductie’ met voorzichtigheid gelezen moet worden. Het kan er niet zonder meer om gaan te bekijken, met welk recht zuivere begrippen a priori op voorwerpen toegepast kunnen worden. De categorieën bepalen immers pas de voorwerpen *als* voorwerpen, en maken zo überhaupt de betrekking van het kennen op de voorwerpen mogelijk. De vraag naar de mogelijkheid van dergelijke begrippen is wat ‘deductie’ eigenlijk kan betekenen. Zie GA25 334.

⁷⁵ FD 140

⁷⁶ De algemene zuivere logica noemt Kant zelf ook de “bloß formale Logik”, die “von allem Inhalte der Erkenntnis (...) abstrahiert, und sich bloß mit der Form des Denkens (...) überhaupt beschäftigt” (B 170).

⁷⁷ GA25 175: “Der *Doppelcharakter des Denkens* besteht also erstens in seiner *Gegenstandsbezogenheit*, zweitens in seiner *Einigungsfunktion*. Als Vorstellungen oder Vorgestelltes einigend kann sich das Denken auf alle möglichen Gegenstände von ganz verschiedener Sachhaltigkeit beziehen. Auf welches Seiende es sich auch beziehen mag, als Sich-beziehen-auf ist es immer ein Vereingegen.”

⁷⁸ B 79: “Die allgemeine Logik (...) betrachtet nur die Form im Verhältnisse der Erkenntnisse auf einander, d. i. die Form des Denkens überhaupt.”

⁷⁹ Zie GA25 175: “Aufgrund seiner *Doppelstruktur* läßt das Denken eine *doppelte Untersuchung* zu: Einmal kann es in den Blick genommen werden lediglich *als fungierendes Vermögen*, unter Absehen davon, daß es sich auf bestimmte Gegenstände bezieht — daß es sich überhaupt immer irgendwie auf Gegenstände bezieht, ist freilich auch bei der Unterscheidung des Denkens als bloßer Funktion der Einigung mitgedacht, fällt aber nicht ins Gewicht. Dann aber kann das Denken ebenfalls *als Sich-beziehen auf Gegenstände* zum Problem gemacht werden, wobei wieder umgekehrt die Funktion des Vereingens mitgedacht ist. Auf diese mögliche Doppelbetrachtung des Denkens gründet Kant die Möglichkeit einer doppelten Wissenschaft vom Denken: die *allgemeine Logik* und die *transzendente Logik*.”

dat het *als verbindend*, en daarmee *als betrokken op eenheid, zich verhoudt tot voorwerpen*.⁸⁰ Hier is Heidegger alles aan gelegen: het menselijk kennen kan zich verhouden tot de dingen als zodanig dankzij de aard van dit verhouden als een op eenheid betrokken verenigen.⁸¹

Dit betekent echter dat in de transcendentale beschouwing het schema van vorm en materie niet meer voldoende kan zijn om de betrekking tussen het kennen en de voorwerpen ervan te begrijpen — de *verhouding* tussen vorm en inhoud wordt als zodanig probleem. Niettemin ziet Kant in de metafysische deductie het logisch verstandsgebruik als *Leitfaden*⁸² voor het vinden van de categorieën. Wat heeft dit te betekenen? Dit houdt in ieder geval niet in dat de categorieën zonder meer *afgeleid* worden van het formeellogisch verstandsgebruik.⁸³ Het kan hier alleen gaan om een *aanwijzing* naar de transcendentale grond van het oordeel van waaruit het *als voorwerpsbetrokken* van zich blijk geeft.⁸⁴ Deze verborgen grond als oorspronkelijke eenheid van denken en aanschouwen is waar de categorieën thuis zijn.⁸⁵

Het transcendentale betreft het voor het menselijk kennen noodzakelijke overstijgen van de onmiddellijke gegevenheid van dingen om überhaupt op de dingen betrokken te kunnen zijn. Pas van hieruit kan de gedachte aan de vorm van het denken en de inhoud ervan in hun wederzijdse toewending opkomen. Het is het doel van de komende hoofdstukken om hier duidelijkheid over te krijgen. Hiertoe volgen we in eerste instantie een methode die een transformatie van de *Leitfaden* van Kant is: de formele logica, het geïsoleerd beschouwen van het denken in zijn verenigingsfunctie, *wijst in zichzelf* naar de transcendentale grond ervan.⁸⁶ Hieruit volgt: de zelfgenoegzame eenheid van het verstand is schijn. Dat Kant de categorieën, als bepalend voor de voorwerpsbetrokkenheid van het kennen, vanuit het formele verstandsgebruik aan het licht brengt, heeft zijn weerslag op de aard van dit verstand zelf — het is niet meer als formeel, geïsoleerd van alle inhoud, te beschouwen.

Zo kan vanuit een beschouwing van het verstand en het handelen ervan in begrippen en oordelen iets gezien worden van zijn *oorsprong* — een oorsprong die niet zelf besproken kan worden, maar alleen verstolen van zich blijk kan geven *in* het spreken. Deze oorsprong blijkt iets te maken

⁸⁰ Zie de bekende uitspraak van Kant dat de logica inmiddels in een zekere wetenschappelijke gang is geraakt, en sinds Aristoteles geen stap terug heeft hoeven doen, maar dat zij tevens geen stap voorwaarts heeft kunnen doen, “und also allem Anschein nach geschlossen und vollendet zu sein scheint.” (B VIII) Heidegger voegt daaraan toe met betrekking tot Kant: “Von jetzt an erweist sich dieser Schein als nichtig. Die Logik wird neu gegründet und gewandelt.” (FD 117) Hierbij dient steeds in de gaten gehouden te worden wat de aard van deze grond is; het kan hier niet gaan om een propositioneel bespreekbaar, ‘logisch’ fundament. Het gaat ten slotte om datgene van waaruit elk propositioneel spreken pas mogelijk is.

⁸¹ FD 145–6: “Die allgemeine Logik, die das Urteil als das Verhältnis der Subjekt-Prädikat-Vorstellungen bestimmt, kennt den Verstand als das Vermögen der Vorstellungsverbindung. So, wie die logische Urteilsauffassung richtig, aber unzureichend ist, bleibt auch diese Auffassung des Verstandes zutreffend und doch unbefriedigend. Der Verstand muß als ein auf das Objekt bezogenes Vorstellen, bzw. als ein so gebautes Verbinden von Vorstellungen gefaßt werden: als jenes Vorstellen, das diese Beziehung auf einen Gegenstand als solchen aufnimmt und ausmacht.”

⁸² B 91

⁸³ Zie bijvoorbeeld De Boer 2010.63

⁸⁴ GA25 290–1, 293; GA3 56; FD 146

⁸⁵ Dit zal in Hoofdstuk 5 blijken.

⁸⁶ Heidegger spreekt ten aanzien van Kants methode van *Ursprungsentüllung* (GA3 20).

te hebben met het verkrijgen van *eenheid* die als sturend de verenigingsfuncties van het verstand pas hun mogelijkheid geeft. Om hier concreter zicht op te krijgen maken we eerst een uitstapje langs Heideggers gedachten over de propositie, hetgeen ons zal helpen om daarna de gang weer op te pakken bij Kants bespreking van het logisch verstandsgebruik.

2 INTERMEZZO: HEIDEGGER OVER DE STRUCTUUR VAN DE UITSPRAAK

In *Die Grundbegriffe der Metaphysik*, een college uit 1929/30, gaat Heidegger in op de structuur van de propositie, de *Aussagesatz*. Kenmerkend voor de uitspraak is niet dat zij een op zichzelf staande verbinding van een subject met een predicaat is, die vervolgens al dan niet strookt met een voorgegeven stand van zaken in de werkelijkheid. Volgens Heidegger laat de uitspraak namelijk datgene waar zij over spreekt überhaupt pas *verschijnen*. De bewerende uitspraak heeft de tendens om datgene waar zij over gaat als zodanig te tonen.⁸⁷ Wanneer mij gezegd wordt: “het horloge ligt op de tafel”, dan richt mijn aandacht zich op het horloge *zelf*, dat nu van zich blijk geeft als liggend op de tafel. De uitspraak maakt zo deze stand van zaken zichtbaar.⁸⁸ Heidegger spreekt hier van de uitspraak als *aufweisende Rede*,⁸⁹ oftewel een spreken waardoor het zijnde als zodanig zich binnen een aanblik kan tonen.⁹⁰

In de propositie als *spreken over* ligt het *spreken van*,⁹¹ namelijk van datgene wat dankzij dit spreken als het besprokene van zich blijk kan geven.⁹² Heidegger zegt:

Die Tendenz des Redens ist jetzt das *Sehenlassen* dessen, worüber die Rede ist, das *Sehenlassen* und nur dieses. Der ‘Aussagesatz’ ist eine solche Rede, die in sich, ihrer Redeabsicht nach, entweder *entbergend* oder *verbergend* ist.⁹³

We zien hier een eerste aanwijzing naar de merkwaardige status van de uitspraak: het betreft een laten zien van *datgene waarvan sprake is* — het spreken is dus al aangesproken door datgene waar het tonend over kan spreken. Datgene waarvan sprake is moet het spreken al gegeven zijn om het überhaupt pas te kunnen “ontbergen”.

Van hieruit moeten we ook de *Tendenz des Redens* begrijpen waar Heidegger van spreekt. Het

⁸⁷ GA29/30 451–2: “Aber *nicht jede* Rede ist ein *logos apophantikos*, eine *aussagende Rede*, eine solche, deren Tendenz darin liegt, das Worüber des Sprechens *aufzuweisen als solches*.”

⁸⁸ ZoS 114: “Ich kann also die Aussage machen: die Uhr liegt auf dem Tisch. Was ich mit dieser Aussage sage, meint einen bestimmten Sachverhalt. Das Sagen macht etwas in seinem Sachverhalt sichtbar. Sagen heißt zeigen, sehen lassen, seiner alten Wortbedeutung nach. Als ich die Uhr-Aussage machte, stimmten Sie alle zu. Das konnten Sie nur, weil sie die Uhr hier liegen sahen. Das heißt, sie liegt nicht erst da, seitdem ich die Aussage machte. Für uns hier Sitzende liegt die Uhr offenkundig hier auf dem Tisch.”

⁸⁹ *Aufweisende* of *aufzeigende Rede* is Heideggers vertaling van de term *logos apophantikos* van Aristoteles, aan de hand waarvan Heidegger zijn uitleg van de structuur van de uitspraak ontwikkelt. Zie GA29/30 448.

⁹⁰ GA29/30 463: “Die Aufweisung ist daher *apophainesthai*, ein Zugesichtbringen, nämlich für das verstehende Sehen und Erfassen, ein Zugesichtbringen des Vorhandenen in dem, wie es vorhanden ist.” GA29/30 464: “Die *apophansis*, die Grundleistung des *logos*, ist das Zugesichtbringen des Seienden so, wie es und was es als Seiendes ist.”

⁹¹ EF 261: “Er bestaat het spreken *over* iets, *logos peri tinos*, maar ook het spreken *van* iets, *logos tinos*. *Spreken van* is niet propositioneel. Het is het benoemen dat binnen het *spreken over* plaatsvindt.” Vgl. FD 121.

⁹² De propositie is primair een *pro-ponere*, een voor-stellen als voor zich laten verschijnen van waar zij over gaat.

⁹³ GA29/30 453

kan daarbij niet gaan om een neiging of intentie van de spreker die bepaalde bedoelingen heeft met zijn uitspraak. De tendens wijst hier naar het laten verschijnen dat in de uitspraak ligt: het *zich uitstreken* van het spreken in de richting van het besprokene om het überhaupt als zodanig op de spreker te laten toekomen.⁹⁴

De propositie kan dus nooit een — al dan niet adequate — *afbeelding* zijn van de werkelijkheid, maar is eerder *verbeeldend*: zij geeft datgene waar zij van spreekt de gelegenheid om zich binnen een beeld (aanblik) te laten zien.⁹⁵ De uitspraak “het krijtje is wit” laat het krijtje is diens wit-zijn zien — oftewel het krijtje verschijnt *als* wit.⁹⁶ We kunnen deze uitspraak — als verbinding van ‘krijtje’ en ‘wit’ — echter pas doen wanneer we eerst het krijtje *als* wit hebben vernomen.⁹⁷ Heidegger spreekt in dit verband van de als-structuur, die ten grondslag ligt aan elk propositioneel spreken.⁹⁸

Der Satz ‘a ist b’ wäre nicht möglich in dem, was er meint und wie er das Gemeinte meint, wenn er nicht erwachsen könnte aus dem *zugrundeliegenden Erfahren des a als b*.⁹⁹

We stuiten wederom op het raadselachtige, dat het ‘als’ voorafgaande aan de uitspraak wordt vernomen, maar toch pas dankzij de uitspraak verschijnt. Terzijde: We moeten in dit verband ten aanzien van woorden als ‘zugrundeliegen’ steeds in de gaten houden dat het niet kan gaan om een onafhankelijk bestaande grond op basis waarvan de uitspraak eventueel kan plaatsvinden; het vernemen van het ‘als’ vindt plaats *in* de uitspraak, de uitspraak *is* in zekere zin dit vernemen van iets als iets.¹⁰⁰ Het bij voorbaat vernomen witte krijtje verschijnt pas als zodanig dankzij de gang langs de uitspraak “het krijtje is wit”. De uitspraak laat een al heersende eenheid van betekenis opkomen: het ‘als’.

Grundsätzlich gesagt: Um überhaupt etwas aufzuweisen — sei es so, wie es ist, sei es so, wie es nicht ist —, d. h. um aufweisend entbergen oder verbergen zu können, muß *das*, dem die

⁹⁴ Latijn: *tendere* = ‘uitspannen’, ‘uitstreken’. Vgl. GA29/30 502

⁹⁵ Dat voor Kant het denken — zich voltrekkend in begrippen en oordelen — wezenlijk verbeeldend is zullen we in Hoofdstuk 4 zien.

⁹⁶ GA29/30 417: “Wir wissen es z. B. in dem einfachen Satz: a ist b. Im Verständnis dieser Aussage wird a als b verstanden. Das ‘als’ gehört seiner Struktur nach also zum einfachen *Aussagesatz*. Das ‘als’ ist ein Strukturmoment der Satzstruktur im Sinne des einfachen Aussagesatzes.”

⁹⁷ GA29/30 420: “Im Satze selbst liegt also notwendig schon das Auffassen des a als b zugrunde. Wir stoßen damit auf einen Zusammenhang des ‘als’ mit dem Satze, mit dem *logos*, mit dem Urteil.” Vgl. ZoS 117: “Der Mensch hat also etwas zu sagen, weil das Sagen als Sehen-lassen ein Sehenlassen von Seiendem als einem so und so Seiendem ist. Der Mensch steht also in der Offenbarkeit des Seins, in der Unverborgenheit des Anwesenden.”

⁹⁸ GA29/30 435: “Damit aber wird schon fraglich, ob das ‘als’ primär zum Satz und seiner Struktur gehört oder nicht vielmehr von der Satzstruktur vorausgesetzt ist.”

⁹⁹ GA29/30 436

¹⁰⁰ GA29/30 455: “Dem *logos* liegt zugrunde ein *Vernehmen*, *noësis*, *nous*, ein Vernehmen von etwas — oder er *ist* seinem Wesen nach solches Vernehmen von...”

Aufweisung gilt, im vorhinein schon *vernommen sein* in der *Einheit seiner Bestimmungen*, aus denen und in denen es ausdrücklich bestimmbar ist, und zwar im Charakter des *als so und so*. Darum ist es im vorhinein schon vernommen als das und das.¹⁰¹

We zien hier dat het vernemen van het ‘als’, dat ten grondslag ligt aan de uitspraak, het vernemen van *eenheid* is, maar dat die eenheid een *gevoegde eenheid van bepalingen* is, die in de uitspraak uitdrukkelijk wordt. In de uitspraak “het bord is zwart” ligt het vernemen van het ene zwarte bord, opdat het bord *als* zwart kan verschijnen. De uitspraak is een uiteenleggen, een *articuleren*, van een vooraf vernomen gelede eenheid, die dankzij de articulatie in zijn geledingen zich kan tonen. Heidegger spreekt derhalve van de als-structuur als het voorgaande *eenheidstichtende vernemen*.¹⁰²

Het is van belang om even stil te staan bij dit *eenheidbildende Vernehmen*. Dit duidt namelijk op een merkwaardig samengaan van activiteit en passiviteit: het betreft een *vernemen*, dus een gegeven zijn van eenheid, hetgeen echter pas mogelijk is wanneer die eenheid tegelijkertijd *gesticht* wordt. De uitspraak is dus een handelen dat erop uit is aangedaan te worden, zich iets te laten geven — zich in het handelen te laten sturen door de eenheid die het in zijn gevoegdheid wil laten verschijnen. Zo, in dit articulerende laten verschijnen van een eenheid die bij voorbaat hiervoor leidend is, *sticht* de uitspraak eenheid: iets als iets.

Van hieruit krijgen we zicht op de aard van het *verenigen* dat in een uitspraak plaatsvindt. Traditioneel is een oordeel een verbinding van voorstellingen, een *synthese* van subject en predicaat. Hierbij wordt het subject als voorgegeven beschouwd, bijvoorbeeld ‘bord’, waar vervolgens een eigenschap, bijvoorbeeld ‘zwart’, als predicaat aan wordt toegevoegd. Zo worden door middel van de copula subject en predicaat in een oordeel gekoppeld: “het bord is zwart”. We zien hier echter dat er nooit sprake van een koppeling kan zijn, maar dat het verenigen alleen kan gebeuren met het oog op een oorspronkelijke eenheid — anders zou er slechts een aggregaat, een toevallig samenraapsel, ontstaan.¹⁰³ Het eenheidstichtende vernemen dat in de uitspraak plaatsvindt is tegelijkertijd een *uiteennemen* en een *samennemen*: in het uiteennemen, dat de voegingen van de oorspronkelijke eenheid volgt, blijkt het samen als zodanig pas. De uitspraak kan pas articulerend verenigen op basis van dit voorgaande uiteennemende samennemen van de eenheid van iets als iets.¹⁰⁴

¹⁰¹ GA29/30 455–6

¹⁰² GA29/30 456: “Die *‘als’-Struktur*, das *vorgängige einheitbildende Vernehmen von etwas als etwas*, ist die *Bedingung der Möglichkeit für Wahrheit und Falschheit des logos*. Die schwarze Tafel muß ich schon *als etwas Einheitliches* im Blick gehabt haben, um das Vernommene im Urteil auseinanderzulegen.”

¹⁰³ GA29/30 457: “Das *syn* meint ein Zusammen, eine Einheit, und zwar offenbar keine solche der Zusammenstückung, also eine *ursprüngliche* Einheit, die, früher als die Teile, eine Ganzheit ist.”

¹⁰⁴ GA29/30 457: “Wir können das eine mit dem anderen nur zusammenhalten, wenn dieses Zusammenhalten in sich ein Auseinanderhalten bleibt. Die *synthesis noëmatón* ist in sich, von Hause aus, auch schon *diairesis*. Das Vernehmen ist in sich *auseinandernehmendes Zusammennemen*. Als solches ist es der Wesensgrund für die Möglichkeit des Entbergens oder Verbergens des *logos*, d. h.

Als we bij het voorbeeld “het bord is zwart” blijven: het op voorhand vernomen zwarte bord wordt in het oordeel in de elementen ‘zwart’ en ‘bord’ uiteengelegd en tegelijkertijd verbonden. Zo geeft het bord van zich blijk als zwart. Er is dus niet eerst een voorstelling van een subject ‘bord’ om daar de voorstelling van een predicaat ‘zwart’ aan te koppelen, maar dankzij het oordeel en het voorafgaande eenheidstichtende vernemen verschijnt het bord onder het aspect ‘zwart’. Het bord zelf geeft zo vanuit deze bepaling überhaupt pas van zich blijk, krijgt zo pas identiteit en wordt in zekere zin zichzelf. Tegelijkertijd wordt het gereleveerd ten opzichte van andere borden en andere zwarte dingen. De aanblik ‘zwart’ zorgt er op deze manier voor dat het bord überhaupt pas blijkt en ik het kan zien. Het eigenlijke subject van de zin is niet de voorstelling ‘bord’, maar het zwarte bord zelf dat in de uitspraak als zodanig verschijnt.¹⁰⁵

Zoals gezegd is de propositie articulerend: het volgt uiteenhalend en bijeenbrengend de geleidingen van een prealabele eenheid. Volgens Heidegger wijst de propositie zo naar een *voorpredicatieve openlijkheid* van het zijnde:¹⁰⁶ het ene zwarte bord is al voorafgaand aan elke predicatie in de uitspraak openbaar, en kan vervolgens via het *uiteenleggen* en *verzamelen* van de uitspraak¹⁰⁷ uitdrukkelijk van zich blijk geven.¹⁰⁸ De grond van de uitspraak, het vernemen van iets als iets, noemt Heidegger een *open-zijn* van de mens voor het voorpredicatief openbare zijnde.¹⁰⁹ We moeten ons er echter voor hoeden dit zo voor te stellen, dat er aan de ene kant een openbaarheid van het zijnde is, waar aan de andere kant een menselijke openheid al dan niet mee correspondeert. Nee, mens en ding komen in hun wederzijdse betrekking op *in* het eenheidstichtende vernemen van de uitspraak — vanuit de voorpredicatieve *openheid*.

Pas via het articuleren van de voorlogisch openbare eenheid komt het besprokene op als datgene waar het spreken *over* kan gaan. Echter, binnen dit *spreken over* blijft de primaire gegevenheid van het ‘als’ weg. De als-structuur kan immers niet besproken worden, aangezien zij elk spreken draagt en stuurt en zo pas mogelijk maakt. Heidegger kan het filosofisch dan alleen gaan om de vraag hoe we deze gegevenheid als grond van het propositioneel spreken al sprekend kunnen la-

des *logos apophantikos*.”

¹⁰⁵ ED 66: “Das Wesen der Aussage ist nicht die *synthesis* einer Vorstellung, sondern die *apophansis*: Etwas zeigt sich von ihm selbst her. In der *apophansis* wird deutlich, daß das eigentliche “Subjekt” einer Aussage nicht ein Vorgestelltes Etwas ist, zum Beispiel die vorgestellte Tafel in “die Tafel steht schief”, das vorgestellte Wachs in “das Wachs duftet nach Blumen”, oder der vorgestellte Ring in “Der Ring wird überreicht”, sondern die schiefe Tafel *selbst*, das duftende Wachs *selbst*, der überreichte Ring *selbst*. Das Wesen der Aussage ist das Zum-Scheinen-Bringen des Vorliegenden von ihm selbst her.”

¹⁰⁶ GA29/30 494

¹⁰⁷ Het Griekse woord *logos* hoort bij het werkwoord *legein*, dat ‘leggen’ en ‘verzamelen’ kan betekenen. Zie verderop in dit hoofdstuk.

¹⁰⁸ GA29/30 493–4: “Die Aussage — obzwar in *ihrer* Weise aufschließend — bringt uns doch *nie überhaupt* und *primär* vor das entborgene Seiende, sondern umgekehrt, die schwarze Tafel muß uns als so Seiendes schon offenbar geworden sein, wenn wir aufweisend über sie aussagen wollen. Der *logos apophantikos* *legt* nur aussagend *auseinander*, was schon offenbar ist, aber er bildet nicht überhaupt erst Offenbarkeit von Seiendem.”

¹⁰⁹ GA29/30 443: “Sofern aber der *logos* zusammenhängt mit dem *nous* und mit dem *voein*, dem Vernehmen von etwas, können wir sagen: Zum Menschen gehört ein Offensein für... *derart*, daß dieses Offensein für... den Charakter des *Vernehmens von etwas als etwas* hat. Diese Art des Sichbeziehens auf Seiendes nennen wir Verhalten im Unterschied zum Benehmen des Tieres.” GA29/30 496: “Es muß also schon *vor* dem Vollzug und *für* den Vollzug jeder Aussage im aussagenden Menschen ein Offensein für das Seiende selbst möglich sein, darüber er jeweils urteilt.”

ten blijken.¹¹⁰ We stuiten hier op een ontoegankelijkheid die in de uitspraak zelf ligt. De propositie, de *logos*, is weliswaar in eerste aanleg een *Offenbarmachen*, een laten verschijnen, maar dit rust in een voorlogische *Offenbarkeit*, een prealabele toegankelijkheid van het zijnde die propositioneel niet aan de orde kan komen.¹¹¹ Deze voor het propositionele spreken ontoegankelijke toegankelijkheid is het spreken bij voorbaat gegeven — zij betreft het doorgangsgebied waarbinnen het menselijk verhouden tot de dingen pas kan plaatsvinden. Aan het einde van dit hoofdstuk komen we hier kort op terug.

We keren terug naar onze leidende vraag, namelijk die naar synthese en eenheid. Heidegger laat zien dat in de propositie weliswaar van synthese gesproken kan worden, maar nooit zo dat daarbij een subject en een predicaat gekoppeld worden met eenheid als product. Datgene wat de uitspraak ter sprake brengt was al één. De propositie legt deze prealabele gelede eenheid slechts uiteen in subject en predicaat. De propositie is in de grond dit uiteennemende samennemen van een eenheid die zo überhaupt pas van zich blijf geeft. De propositie is niet een instrument om eenheid te bewerkstelligen, maar laat iets verschijnen *als* iets. Het propositionele spreken is zo weliswaar een handeling die verenigt,¹¹² maar dit verenigen is gestuurd door de eenheid die er tegelijkertijd het doel van is.¹¹³ Zo *verkrijgt* de handeling eenheid.

Heidegger maakt dit duidelijk uit een ander voorbeeld: “het bord staat ongunstig”. Het eerdere voorbeeld “het bord is zwart” is namelijk “als Beispiel zu künstlich und abgegriffen”,¹¹⁴ en zelfs “gleichsam schon für die Logik und Grammatik präpariert”,¹¹⁵ waardoor de traditioneel-logische opvatting van de uitspraak als “S is p”-structuur zich als het ware vanzelf opdringt — een opvatting die overigens correct is, maar die wel verhult dat de uitspraak primair het verkrijgen van eenheid is, en zo pas toegang krijgt tot het zijnde dat zij bespreekt. Bij “het bord staat ongunstig” denken we niet aan een verbinding tussen het bord en de ongunstige stand,¹¹⁶ maar deze uitspraak *laat* het ongunstige staande bord *zien*: het bord *verschijnt als* ongunstig staand — namelijk *voor* de toehoorders die er tijdens een college van willen lezen of voor de docent die er op wil schrijven.

¹¹⁰ EF 131: “Hoe nu zo te spreken dat ik in mijn spreken niet primair iets *stel*, *voorstel* of *vaststel*, maar laat doorschemeren dat mijn spreken mij is gegeven?

Wat mij gegeven is kan ik niet zomaar bespreken, zonder dit gegevenheidskarakter te verliezen.

Misschien kan ik dit gegeven zijn aannemen, zonder dat deze aanname meteen weer een suppositie wordt die in de praktijk van mijn spreken is opgenomen.”

¹¹¹ GA29/30 502: “Der *logos* ist aufweisender *logos*, und das besagt, die Art und Form, in der er offenbar macht, ist kein primäres und ursprüngliches Offenbarmachen in dem Sinn, als könnte je ein Urteil oder eine Aussage in sich selbst das, worüber sie aussagt, zugänglich machen, sondern aller *logos* ist nur das aufweisend, d. h. auseinanderlegend, was *schon vorlogisch offenbar ist*.”

¹¹² GA29/30 460: “(...) das Beziehen als ein Tun, Handeln, Geschehen ist ein solches von *noēmata*, ein *noein*, ein *Vernehmen* (*nous*), ein vernehmendes Zusammennehmen und Auseinandernehmen. Darin liegt: Das Auseinandergenommene ist als solches in seinem Zusammen als solchem vernommen. a ist b.”

¹¹³ EF 262: “De kern is: er worden zaken samengenomen, maar de eenheid van de naam is niet het product van dit samenemen. Dat gebeurde namelijk al zo dat het gestuurd werd, door het ene dat er het doel van was.” Het gaat hier om de eenheid van de naam, maar die betreft ook “het benoemen dat binnen het *spreken over* plaatsvindt” (EF 261).

¹¹⁴ GA29/30 475

¹¹⁵ GA29/30 498

¹¹⁶ GA29/30 476

Hier ist wohl zu beachten: Der ungünstige Stand wird nicht erst zu der Tafel hinzugedacht, um dann mit ihr vereinigt zu werden, sondern umgekehrt: Zuerst ist sie in dieser Einheit genommen und wird auf dem Grunde und im Hinblick auf diese Einheit auseinandergenommen — aber so, daß die Einheit nicht nur bleibt, sondern sich gerade *bekundet*. Die *synthesis* als Zusammennehmen besagt: das Nehmen hinsichtlich des ursprünglichen noch und schon Zusammen (Einheitbildung eigener Art).¹¹⁷

De synthese in deze uitspraak vindt plaats met het oog op het op voorhand vernomen ene ongunstig staande bord, dat *in het uiteennemen* zich *als bijeen* kan vertonen.¹¹⁸ Terecht refereert Heidegger naar dit eigenaardige fenomeen als “Einheitbildung eigener Art”.

De synthetische handeling die in de propositie gebeurt is een verenigen vanuit, en in de richting van, een eenheid. Dit raadselachtige samennemen dat tegelijk een uiteennemen is noemt Heidegger ook wel *verzamelen*. De uitspraak als *logos* is een verzameland voorleggen, en wel van datgene wat al als voorliggend vernomen is. Zo is de uitspraak *apofantisch*: het laat iets van zich uit van zich blijk geven, het brengt te voorschijn wat tevoren al voorlag en het spreken leidt. In *Grundsätze des Denkens*, een voordrachtencyclus uit 1957, zegt Heidegger:

Der *logos* ist als *apophantikos* dasjenige versammelnde Vorlegen, das es vermag, etwas zum Vorschein zu bringen. Zum Vorschein bringt der *logos* solches, was bislang und jeweils nicht eigens erscheint, gleichwohl aber schon vor-liegt.¹¹⁹

Hier zien we dat er sprake is van een voor laten liggen van wat al voorligt. Wat heeft dat te betekenen? We treffen hier hetzelfde fenomeen aan als hiervoor: de propositie laat articulerend een eenheid verschijnen die al als eenheid vernomen was, en zo het spreken stuurde. Dit wordt concreter als we Heideggers voorbeeld¹²⁰ in dit verband bekijken:

Halten wir uns an ein Beispiel. Einen *logos* von der Art, die Aristoteles im Blick hat, führen wir an, wenn wir sagen: “Der Weg ist weit”. Achten wir jetzt auf diesen *logos* “Der Weg ist weit” in der unscheinbaren Gestalt, daß wir ihn auf einer Wanderung still vor uns hindenken. Dieser *lo-*

¹¹⁷ GA29/30 460–1

¹¹⁸ Zie ook GA29/30 501: “Worüber wir aussagen, was wir aussagend nur ausdrücklich auseinanderlegen und eigens aufweisen, ist die ungünstig stehende Tafel. Sie ist schon offenbar.”

¹¹⁹ GA79 107. Zie ook GA79 142–3.

¹²⁰ Ook hier waarschuwt Heidegger voor de traditionele voorbeelden van de enkelvoudige uitspraak, zoals “het krijtje is wit”. Opvallend is de manier waarop: deze voorbeelden zijn namelijk “Sätze, die als *leblose* Muster in den Lehrbüchern der Logik und Grammatik *umbergeistert*”, waarbij we echter hun “*leibhaftig lebendigen* Satzcharakter nicht mehr erblicken können” (GA79 109, mijn cursivering).

gos ist *apophantikos*, insofern er uns den weiten Weg zum Vorschein bringt, ihn vor uns versammelt, vor uns liegen läßt.¹²¹

De uitspraak “de weg is lang” is tonend: zij laat de lange weg verschijnen. Dit is echter alleen mogelijk wanneer tevoren de weg al *als* lang vernomen is. De lange weg was al voorpredicatief openbaar, en is de grond voor de uitspraak die uitdrukkelijk de weg als lang voor mij laat liggen.¹²² De lange weg wordt zo tot zichzelf verzameld: de weg wordt gereleveerd binnen een aanblik, ten opzichte van mij als wandelaar, maar ook ten opzichte van andere dingen in zijn omgeving.

Het verzamelen waar Heidegger van spreekt heeft nog een andere zin. De lengte van de weg kan mijn gedrag als wandelaar verborgenerwijs al tekenen, voordat ik deze situatie aan het licht breng in de uitspraak “de weg is lang”.¹²³ In het uitspreken *gebeurt* er iets, het laat de lange weg en mij ten overstaan van elkaar opkomen. De uitspraak gaat zo niet alleen *over* de weg, maar betreft — als grond daarvan — in eerste instantie de wijze van verhouden van mij tot die weg.

Voor mij als wandelaar is de weg lang. Dat betekent echter niet dat hier een subjectief oordeel geveld wordt, want de weg zelf verschijnt als lang. Het lange is als het ware de wijze waarop de weg en ik tot elkaar komen — vanuit een eenheid ten opzichte van elkaar *verzameld* worden. Heidegger spreekt hier van een oorspronkelijk samenbrengen. Zo kan niet alleen de lange weg als zodanig opkomen, maar word ook ik als wandelaar op een bepaalde wijze in het spel gebracht, *in* onze verhouding tot elkaar. Dit is de eigenlijke betekenis van de synthese, het samenstellen, dat in de propositie ligt.

(...) der Satz [ist] ursprünglich nicht die Zusammensetzung von Subjekt und Prädikat, sondern, im Beispiel gesprochen, das Vorliegenlassen des vorliegenden weiten Weges. So wird der weite Weg — durch die *apophansis* erscheinend — mit uns, die wir ihn nach der Weise des *logos* als *apophansis* denken, zusammengebracht: Der weite Weg wird als solcher auf uns zu versammelt. Der eigentliche Satz — die ursprüngliche Zusammensetzung — ist dieses Versammeln des vorliegenden weiten Weges auf uns, des Zusammenbringens des Weges mit uns.¹²⁴

Dat de synthese in eerste aanleg een laten verschijnen is, maakt wederom duidelijk dat het eigen-

¹²¹ GA79 107

¹²² GA79 110: “Dieser [= der anwesende weite Weg selbst] liegt dem ganzen Satz “Der Weg ist weit” zu Grunde. Der einfache Satz läßt demnach das Vorliegen, was seinem Setzen zu Grunde liegt.”

¹²³ Vgl. GA79 108: “Der *logos*, das Denken, ist ein Scheinenlassen dessen, was von sich zum Vorschein gekommen, aus dem Dunklen, Verbergenden, ins Lichte gebracht ist. Das Denken wird somit dadurch ein wahres, daß es als Scheinenlassen das Verborgene jeweils nach einer Hinsicht entbirgt und lichtet.”

¹²⁴ GA79 110

lijke subject van de propositie niet het begrip ‘weg’ is, maar de al voorliggende lange weg *zelf*.¹²⁵

Op dit moment krijgen we scherper zicht op het omweg-karakter van het eindig menselijk kennen. We hebben gezien dat de uitspraak in zichzelf een verbinden en uiteenhouden is — *synthesis* en *diairesis*.¹²⁶ De uitspraak “de weg is lang” is een weggang (*diairesis*) van de onmiddellijke gegevenheid van de weg om er binnen de aanblik ‘lang’ bij terug te kunnen komen (*synthesis*). Heidegger spreekt hier van *ontwerp*: de uitspraak ontwerpt een wijze van verschijnen. Het ontwerp is een wegwerpen van mijzelf in het mogelijke.¹²⁷ Het is het open houden van de mogelijkheid een ‘als’ aangereikt te krijgen als wijze waarop ik mij tot de weg kan verhouden. Het betreft een weggang van mijzelf, opdat ik dankzij een zo opkomende eenheid van betekenis mijzelf terugkerend kan vinden als wandelaar ten overstaan van de lange weg.¹²⁸ Juist in deze gang *blijkt* de eenheid pas.¹²⁹

De als-structuur, de beweging van *synthesis* en *diairesis*, ligt ten grondslag aan elke uitspraak die wezenlijk apofantisch is. Hoe kan deze structuur echter zelf ter sprake gebracht worden? Spreken over de grond van het spreken is circulair. We kunnen, als eindige wezens, niet over onze eigen schaduw heen springen.¹³⁰ Hoe spreekt Heidegger dan eigenlijk? Deze vragen dringen zich op wanneer Heidegger bijvoorbeeld zegt:

Ferner ist die Unterscheidung von *synthesis* und *diairesis* keine solche von Arten der *apophansis*, sondern eine Unterscheidung, die gerade das ursprünglich-einheitliche Wesen einer Struktur und eines strukturierten Phänomens gliedert. Und dieses Phänomen suchen wir unter dem Titel des ‘als’.¹³¹

Heidegger spreekt hier van een onderscheiding, die een geleding is van een structuur die oorspronkelijk één is. We hebben deze als-structuur inmiddels leren kennen. Het merkwaardige is dat hier gesproken wordt over een *onderscheiding van verbinden en onderscheiden*. Bovendien, omdat de onderscheiding hier een geleding is, dus zelf tegelijkertijd een uiteen en een bijeen, gaat het om een

¹²⁵ GA79 110: “Das eigentliche Subjekt, d. h. wörtlich das schon Vorliegende, ist für den angeführten Satz nicht der Weg oder gar der Begriff des Weges, sondern: der anwesende weite Weg selbst.”

¹²⁶ GA29/30 463: “Sowohl das positive Urteil ist in sich verbindend-auseinanderhaltend, als auch das wegweisende Urteil ist auseinanderhaltend-verbindend, so daß die innere Struktur des *logos* zurückgeht auf die *synthesis* und *diairesis*, von der wir behaupten, daß sie mit dem zusammenhängt, was wir mit der ‘als’-Struktur ansetzen.”

¹²⁷ GA29/30 528

¹²⁸ GA29/30 530: “Der *logos* gründet seiner Möglichkeit nach in der ursprünglichen Einheit von *synthesis* und *diairesis*. Denn der Entwurf ist das Geschehen, das als enthebend-vorwefendes gleichsam auseinandernimmt (*diairesis*) — jenes *Auseinander des Fortbehens*, aber eben — wie wir sahen — so, daß dabei in sich eine *Zukebr* des Entworfenen geschieht als des *Bindenden* und *Verbindenden* (*synthesis*). Der Entwurf ist jenes ursprünglich einfache Geschehen, das — formallogisch genommen — Widersprechendes in sich vereinigt: Verbinden und Trennen.”

¹²⁹ GA29/30 531

¹³⁰ Vgl. FD 117–8. (Al zien sommige Nederlandse politici het op dit moment als hun verdienste dit wel te doen, om de grote economische en sociale ‘problemen’ van vandaag het hoofd te kunnen bieden.)

¹³¹ GA29/30 459

verbinden en onderscheiden van de structuur van verbinden en onderscheiden. Dat Heidegger de als-structuur van de uitspraak ter sprake brengt betekent dus een *apophansis* van de *apophansis*. Inderdaad lijken we eindeloos in een cirkel rond te draaien. We kunnen echter merken dat dit alleen zin heeft wanneer Heidegger zo spreekt, dat de *apophansis* — het laten verschijnen van iets — niet het doel van zijn spreken is, maar dat hij al sprekend uitwijkt om iets laat blijken van de *apophansis* zelf als zijn eigen grond. Dit denken begaat een omweg op een geheel andere manier. Datgene wat zo alleen zijdelings van zich blijk kan geven — omdat het als zijn oorsprong nooit object voor het denken kan worden — is wat Heidegger hier *fenomeen* noemt.¹³²

Heidegger noemt de *apophansis*, het tevoorschijn brengen, de *Grundakt des Denkens*.¹³³ Het handelen van het denken is dus niet het opereren met dingen of instrumenteel taalgebruik, maar een aanwezig laten worden van iets als zichzelf. Het denken brengt zo aan het licht wat het verborgenerwijs al tekende. De handeling van de uitspraak heeft een *dubbele betrekking*, de eenheid van de handeling is een verdeelde eenheid. Immers, pas vanuit een voorgaande aanspraak kan het zich überhaupt tot iets als zodanig verhouden. Het *filosofisch* spreken heeft aandacht voor deze verborgen aanspraak van waaruit het iets aan het licht kan brengen, zonder dat deze rechtstreeks besproken kan worden. Het filosofisch spreken heeft oog voor het feit dat het zichzelf gegeven heeft gekregen. Heidegger noemt het laten zien dat in het filosofisch spreken plaatsvindt daarom dat van een *donker licht*:¹³⁴ Datgene wat het denken altijd al achterlangs bepaalt kan nooit besproken worden, maar kan alleen *als het wegblijvende, als het nietige*¹³⁵ dat in het denken zelf ligt aan het licht gebracht worden.

We zijn dus methodisch gewaarschuwd. We wezen er al eerder op: de als-structuur en haar oorsprongsdimensie is niet een voorhanden, beschrijfbaar fundament van de uitspraak.¹³⁶ Zodra je direct op het fenomeen van het ‘als’ afgaat is het weg; het kan alleen door middel van een *omweg* blijken.¹³⁷ De dimensie van waaruit het ‘als’ ontspringt is ontoegankelijk. De voorpredicative openheid kan nooit predicatief in een propositie in de blik komen. Heidegger wijst dan ook naar de oorspronkelijke structuur van de uitspraak niet als naar een voorhanden iets, maar hij spreekt van een gebeuren.¹³⁸

Dit betekent dat Heidegger nergens propositioneel over de propositie spreekt. Zijn spreken is

¹³² Het woord ‘fenomeen’ — net als *apophansis* — laat zich herleiden tot het Griekse *phainesthai*, ‘zich vertonen’.

¹³³ GA79 108

¹³⁴ GA79 108–9

¹³⁵ GA29/30 431: “Alles menschliche Verhalten zu Seiendem als solchen ist in sich nur möglich, wenn es das *Nicht*-seiende als solches zu verstehen vermag. Nicht-seiendes und die Nichtigkeit sind nur verstehbar, wenn das verstehende Dasein im vorhinein und vom Grund aus zum *Nichts* sich hält, in das Nichts hinausgehalten ist.”

¹³⁶ Zie GA29/30 424

¹³⁷ GA29/30 484: “Die direkte Frage nach dem ‘als’ und der es tragende Beziehung stellte uns immer sofort ins Dunkle. Einen Einblick in die Mannigfaltigkeit der Strukturen verschaffte nur der Umweg über den *logos*.”

¹³⁸ GA29/30 506: “So ergibt der Rückgang in die Ursprungsdimension des *logos* apophantikos *einen reichen, in sich gegliederten Strukturzusammenhang*, der offensichtlich ein *Grundgeschehen im Dasein* des Menschen kennzeichnet (...).”

steeds uitwijkend, omweg-achtig.¹³⁹ De enige zin van het lezen van Heidegger is dat hij ons wijst op een filosofische methode die al sprekend aandacht heeft voor de aanspraak van het ‘als’, vanuit het omgevende van de betekeniswereld die mens en ding hun plek geeft — de voorpredicatieve openheid. Deze methode behelst niets anders dan een *teruggang* vanuit onze vanzelfsprekende, propositionele, voorstellende verhouding tot de dingen in de richting van haar grond die die verhouding überhaupt gegeven heeft:

(...) daß wir uns gerade von der rechtverstandenen logos-Struktur aus und durch den Rückgang zu dem von ihr gewiesenen Grunde ihrer Möglichkeit allererst sagen lassen, wie es um das Wesen des Menschen steht.¹⁴⁰

De gang langs de structuur van de uitspraak is een *aanwijzing* naar haar grond, en daarmee een *teruggang*: een wending naar datgene wat ons altijd al in de rug zit. Van daaruit kunnen we ons iets *laten zeggen*. Wat? Ons wezen, namelijk dat wij altijd al van achter onze rug zijn aangesproken door het ‘als’.

¹³⁹ Vgl. GA29/30 508: “Warum sind wir dann aber auf diesen [Aussage und logos] eingegangen? War das ein Umweg? In gewisser Weise allerdings — aber einer jener Umwege, mit denen alles Philosophieren um das, wonach es fragt, herumgeht.”

¹⁴⁰ GA29/30 486

3 BEGRIP EN OORDEEL

Vanuit deze digressie keren we terug naar Kant. Hoe begrijpt Kant nu het logisch verstandsgebruik? Het verstand, als het denkvermogen, voltrekt zich in begrippen en oordelen.¹⁴¹ Het oordeel, “worinnen das Verhältnis eines Subjekts zum Prädikat gedacht wird”,¹⁴² lijkt in eerste instantie door Kant als de tradionele “S is p”-structuur gehandhaafd te worden, een verbinding tussen een subject en een predicaat: “het huis is wit”. Kant zelf zegt echter dat hij deze traditionele opvatting van het oordeel onbevredigend vindt.¹⁴³ Het oordeel begrijpen als verbinding van subject en predicaat is dus weliswaar correct,¹⁴⁴ maar laat iets wezenlijks liggen, namelijk dat het oordeel primair begrepen moet worden vanuit het aangewezen zijn op de aanschouwing, dus vanuit de mogelijkheid om denkend betrokken te kunnen zijn op voorwerpen. Wat volgens Kant wegblijft in de traditionele oordeelsdefinitie — zoals we in het vervolg zullen zien — is dat het verbinden primair het *voorstellen van objectieve eenheid* is.¹⁴⁵ Dankzij het oordeel “het huis is wit” verschijnt überhaupt pas het witte huis als voorwerp van mijn spreken, *tegelijkertijd* met mijn oordelende verhouding ertoe.

We hebben nu aan de hand van Heidegger gezien dat we deze uitspraak pas kunnen doen wanneer eerst het huis *als* wit hebben gezien. In de uitspraak wordt het bij voorbaat vernomen ene witte huis gearticuleerd via het uiteenhalen en verenigen van huis en wit: “het huis is wit”. Pas dankzij deze gang van analyse en synthese langs het oordeel kan überhaupt pas het huis als wit van zich blijk geven.¹⁴⁶ In het oordeel is sprake van een verenigen van elementen die tevoren al als één vernomen zijn.¹⁴⁷ Het betreft een verenigen met het oog op een prealabele eenheid, en in de richting van diezelfde eenheid.¹⁴⁸ Deze gang duidt op het omweg-karakter van het eindig men-

¹⁴¹ B 93: “Also ist die Erkenntnis eines jeden, wenigstens des menschlichen, Verstandes, eine Erkenntnis durch Begriffe, nicht intuitiv, sondern diskursiv.” *Logik* § 1: “Die Erkenntnis durch Begriffe heißt das *Denken* (cognitio discursiva).” B 94: “Wir können aber alle Handlungen des Verstandes auf Urteile zurückführen, so daß der *Verstand* überhaupt als ein *Vermögen zu urteilen* vorgestellt werden kann.”

¹⁴² B 10

¹⁴³ B 140: “Ich habe mich niemals durch die Erklärung, welche die Logiker von einem Urteile überhaupt geben, befriedigen können: es ist, wie sie sagen, die Vorstellung eines Verhältnisses zwischen zwei Begriffen.”

¹⁴⁴ FD 121: “Kant sagt aber nicht, diese Kennzeichnung sei falsch; er sagt nur, sie sei unbefriedigend. Deshalb kann er selbst diese Urteilsdefinition gebrauchen (...).”

¹⁴⁵ B 141: “(...) daß ein Urteil nichts anderes sei, als die Art, gegebene Erkenntnisse zur *objektiven* Einheit der Apperzeption zu bringen.” Vgl. FD 121, 123.

¹⁴⁶ GA25 172: “Der Logos ist — obzwar Vorstellung — keine Anschauung, sondern eine Bestimmende, artikulierende Vorstellung in der Weise des Sehens von etwas *als* etwas.” GA3 27, 51; FD 107

¹⁴⁷ GA25 171: “Das Urteil, die Aussage, der Logos, ist synthesis und diairesis, jeder Logos ist ein Zusammennehmen, und zwar so, daß die Bestimmungen, noemata, die zusammengenommen werden, zugleich auseinandergelegt sind, so daß das anschaulich Gegebene hinsichtlich seiner Bestimmtheiten gegliedert ist.” Zie ook GA29/30 454; FD 121.

¹⁴⁸ FD 121: “Wo ein Verhältnis vorgestellt wird, wird immer eine Einheit vorgestellt, die das Verhältnis aushält und die durch das Verhältnis bewußt wird, so daß das, was im Urteil bewußt ist, den Charakter einer Einheit hat.” Ook FD 102: “Das, was diese Handlungen “verrichten”, die Verrichtung und das Verrichtete, ist die Einheit von Vorstellungen, und zwar als selbst vorgestellte Einheit, z. B. die scheinende Sonne im Urteil: “Die Sonne scheint.””

selijk denken: pas in de articulerende gang van het oordeel kan de bij voorbaat vernomen eenheid van iets als iets van zich blijk geven. Het denken laat zo een *aanblik* van iets opkomen die tegelijkertijd al leidend was voor de verbinding van ‘S’ en ‘p’ in het oordeel. We zien hier wederom het merkwaardige dat het oordeel, als verenigend, niet twee voorhanden dingen of eigenschappen van dingen bijeenbrengt, maar dat het gaat om een weggang van de onmiddellijke gegevenheid van iets opdat dat iets überhaupt als iets tegenover mij kan verschijnen. Dankzij het oordeel komt identiteit op.¹⁴⁹

Hoe blijkt dit nu concreet bij Kant? Doordat hij het oordeel begrijpt als *functie* — we weten al dat denken als functie bestaat, tegenover aanschouwen als berustend op affectie¹⁵⁰ —, en wel *functie van eenheid*.

Alle Urteilen sind demnach Funktionen der Einheit unter unsern Vorstellungen, da nämlich statt einer unmittelbaren Vorstellung eine höhere, die diese und mehrere unter sich begreift, zur Erkenntnis des Gegenstandes gebraucht [wird], und viel mögliche Erkenntnisse dadurch in einer zusammengezogen werden.¹⁵¹

Het oordelen is het functioneren van een eenheid. We zien echter hier dat eenheid op twee plaatsen tegelijk staat. Het betreft een verenigen die tot eenheid leidt, een “zusammenziehen in einer Erkenntnis”, terwijl dit tegelijkertijd gebeurt op grond van een “Einheit unter unsern Vorstellungen” — een raadselachtige eenheid *die er al is*. Dit betekent dat in het oordeel een eenheid wordt voorgesteld die bij voorbaat leidend is voor het oordeelsmatige verbinden, en zo “zur Erkenntnis des Gegenstandes gebraucht [wird]”,¹⁵² d.w.z. het aanschouwelijk gevene überhaupt *als Gegenstand* denkend bepaalt.

Wat is die eenheid, als “höhere Vorstellung, die (...) mehrere unter sich begreift”? Het begrip. Het begrip is het omgrijpen van het meerdere, zodanig dat het meerdere verschillende *als hetzelfde* onder het begrip verschijnt. Zo wordt het afzonderlijk gevene bepaald met het oog op wat het in het algemeen is.¹⁵³ Het in de aanschouwing ongedifferentieerd als geheel gegeven menigvuldige wordt in het begrip gearticuleerd *als iets*.¹⁵⁴ Heidegger laat zien: aanschouwing staat nooit op zich-

¹⁴⁹ Uit dit inzicht — dat pas dankzij het denken iets in zijn identiteit *gezien* kan worden — wordt de gedachte van Kant duidelijk dat aanschouwingen zonder begrippen blind zijn (B 75).

¹⁵⁰ B 93: “Alle Anschauungen, als sinnlich, beruhen auf Affektionen, die Begriffe [oftewel het denken] auf Funktionen.”

¹⁵¹ B 94

¹⁵² *ibid.*

¹⁵³ GA3 27–8: “(...) das bestimmende Vorstellen des anschaulich Vorgestellten nimmt zwar auf das Allgemeine einen Hinblick, aber nur um, mit diesem im Blick, sich auf das Einzelne zu richten und es aus diesem Hinblick auf... so zu bestimmen. Dieses “allgemeine” Vorstellen, das als solches dem Anschauen dient, macht das in der Anschauung vorgestellte vorstelliger in der Weise, daß es mehreres unter eines begreift und auf Grund dieses Umgreifens “für viele gilt”.”

¹⁵⁴ GA3 51: “Der Gegenstand einer Anschauung, der je ein Einzelnes ist, bestimmt sich jedoch als “das und das” in einer “allgemeinen Vorstellung”, d. h. im Begriff.” FD 107: “Denken ist nicht unmittelbares, sondern mittelbares Vorstellen. Was es

zelf, aangezien elk verhouden tot iets pas mogelijk is als dat iets in de eenheid van een aanblik verschijnt, en daarmee zijn identiteit verkrijgt.¹⁵⁵ Het begrip is een *repraesentatio per notas communes*, een algemene voorstelling, een voorstelling van wat meerdere dingen gemeen is, tegenover de aanschouwing als *repraesentatio singularis*, de enkelvoudige voorstelling.¹⁵⁶ Het begrip is dus niet zomaar het ordenen van wat er aan verscheidenheid in de wereld wordt aangetroffen, het is niet zomaar een voorstelling die toevallig “für viele gilt”¹⁵⁷ — pas dankzij het begrip als het identificeren van het meerdere als *hetzelfde* kan het tegelijkertijd van daaruit als *het verschillende* op het menselijk kennen toekomen.¹⁵⁸ Ook het onderscheiden, het laten zien van het verschillende in zijn verscheidenheid is pas mogelijk met het oog op het zelfde, ten opzichte waarvan het verschillende samenhoort.¹⁵⁹ We kunnen sparren en wilgen pas onderscheiden met het oog op zoiets als ‘boom’. In het begrip komen identiteit en verschil op.

Het begrip is als element van het denken spontaan, een handeling. Heidegger spreekt van het denken als een spontane *toewending*¹⁶⁰ richting de aanschouwelijk gegeven menigvuldigheid om het binnen een aanblik als geleiding van identiteit en verschil te laten verschijnen. Het begrip laat zo de dingen overeenkomen binnen een eenheid.¹⁶¹ Begripsvorming is dan primair het voorstellen van een eenheid met het oog waarop het meerdere als overeenkomend gezien kan worden.¹⁶² De functie, het functioneren van het begrip is het voorhouden van een eenheid¹⁶³ als het gemeenschappelijke waarin de menigvuldigheid van het aanschouwelijk voorgestelde zich als geordend kan tonen:¹⁶⁴

Ich verstehe aber unter Funktion die Einheit der Handlung, verschiedene Vorstellungen unter

vorstellend meint, ist nicht Einzelnes, “dieses”, sondern gerade Allgemeines. Indem ich sage “Tafel”, ist das anschaulich Gegebene aufgefaßt als, begriffen als ‘Tafel (...)’.

¹⁵⁵ GA3 27: “So muß sich z. B. dieses angeschaute Einzelne, das Kreidestück hier, als Kreide bzw. als Körper bestimmen lassen, damit wir miteinander dieses Seiende selbst als das für uns Selbstige zu erkennen vermögen. Endliche Anschauung bedarf, um Erkenntnis zu sein, jederzeit einer solchen Bestimmung des Angeschauten als das und das.”

¹⁵⁶ *Logik* § 1

¹⁵⁷ B 93

¹⁵⁸ GA25 228: “Im Mannigfaltigen, das unter einem Begriff enthalten ist, liegt die Einheit einer einstimmigen Übereinkunft, von der zugleich das Mannigfaltige als Verschiedenes artikuliert wird.”

¹⁵⁹ ZoS 99: “Kritik als Unterscheiden heißt: das Verschiedene als solches in seiner Verschiedenheit sehen lassen. Was verschieden ist, ist dies nur, sofern es in einer Hinsicht verschieden ist. In dieser Hinsicht erblicken wir zuvor das Selbe, hinsichtlich dessen das Verschiedene zusammengehört. Dieses Selbe muß bei jeder Unterscheidung in den Blick gebracht werden.”

¹⁶⁰ Bijvoorbeeld GA3 71

¹⁶¹ GA3 52: “Denn diese Vielgültigkeit gründet ihrerseits als abgeleiteter Charakter darin, daß im Begriff je das Eine vorgestellt ist, in dem mehrere Gegenstände übereinkommen. Begriffliches Vorstellen ist Übereinkommenlassen von Mehreren in diesem Einen.”

¹⁶² GA25 230: “Das Mehrere muß — unbeschadet seiner Verschiedenheit — angesehen werden im Hinblick darauf, worin es übereinkommt. Diese Einheit, in der es übereinkommt, muß demnach als die *ursprüngliche* Form auch *primär und vor allem in den Blick* gebracht werden. Das will sagen: Das begriffliche, das begriffsbildende Vorstellen ist primär ein Hinblicken auf solche Gemeinheit bergende Einheit.”

¹⁶³ Vgl. GA3 151

¹⁶⁴ GA25 127: “Aber was liegt nun in diesem gegebenen *geordneten* Mannigfaltigen? Wo Geordnetes begegnet, da ist das *Geordnete* jeweils zusammengebracht im Hinblick auf eine bestimmte *Einheit*. (...) Um überhaupt ordnen zu können, müssen wir zuvor hinblicken auf die Zusammengehörigkeit, gemäß der sie zusammengebracht werden müssen. Wir müssen Hinblick nehmen auf eine Einheit, hinsichtlich derer das Wirre gesondert und zusammengebracht werden soll. Geordnethet von Mannigfaltigem ist nur möglich, wenn eine Einheit vorgegeben ist, im Hinblick worauf das Geordnete als gerade so Geordnetes zusammenkommt.”

einer gemeinschaftlichen zu ordnen.¹⁶⁵

De vraag is nu: hoe verhouden zich *Einheit* en *Handlung*? We zien hier wederom dat eenheid op twee plaatsen voorkomt. Het gaat immers om een ordenen van verschillende voorstellingen onder één — algemene — voorstelling, terwijl deze handeling pas mogelijk is op grond van een “Einheit der Handlung” die al gegeven is. De eenheid heeft het handelen nodig om te kunnen verschijnen.

De handeling van het denken is in zekere zin het *vormen* van een eenheid als het gemeenschappelijke dat het verschillende kan toekomen. Het raadsel is dat de eenheid niet zonder meer in de dingen aangetroffen wordt, zij moet denkend gevormd worden, terwijl tegelijkertijd het begrip ook niet zomaar verzonnen kan worden: het begrip komt ten slotte de dingen toe, het raakt aan iets dat al in de dingen ligt.

Deze begripsvorming, de “Erzeugung eines Begriffes aus gegebenen Vorstellungen”, vindt volgens Kant plaats door middel van “drei logischen Operationen des Verstandes”, drie “logischen Verstandes-Actus”: vergelijking, reflectie en abstractie.¹⁶⁶ Nu lijkt Kant dit zo voor te stellen dat deze operaties in hun opeenvolging een begrip, bijvoorbeeld ‘boom’, vormen: *eerst* vergelijk ik een gegeven menigvuldigheid (spar, wilg, linde), om *vervolgens* door middel van reflectie het gemeenschappelijke eruit te halen, en *afsluitend* af te zien van datgene waarin het meerdere van elkaar verschilt (abstractie).¹⁶⁷ Alleen, zo leert ons Heidegger, ik kan pas de verschillende bomen met elkaar vergelijken wanneer ik al weet wat ‘boom’ is, wanneer ik ze al binnen de eenheid ‘boom’ voor me heb.¹⁶⁸ Centraal in de begripsvorming is derhalve wat Kant reflectie noemt: het *bij voorbaat* eruit halen van het gemeenschappelijke uit het meerdere om met het oog op die eenheid het meerdere als hetzelfde te kunnen zien en daarmee onder elkaar te kunnen vergelijken.¹⁶⁹

Niettemin ligt er iets wezenlijks in het feit dat Kant de begripsvorming laat beginnen met het vergelijken: het duidt op de noodzaak van het *doorlopen* van het aanschouwelijk gegevene om vasthoudend aan een leidende eenheid het pas als hetzelfde te kunnen zien. Het begrip is een *repraesentatio discursiva*.¹⁷⁰ We hebben eerder al gezien dat de eindigheid van het denken gekenmerkt

¹⁶⁵ B 93

¹⁶⁶ *Logik* § 5, 6

¹⁶⁷ *Logik* § 6 Anmerkung 1: “Um aus Vorstellungen Begriffe zu machen, muß man also compariren, reflectiren und abstrahiren können, denn diese drei logischen Operationen des Verstandes sind die wesentlichen und allgemeinen Bedingungen zu Erzeugung eines jeden Begriffes überhaupt. Ich sehe z.B. eine Fichte, eine Weide und eine Linde. Indem ich diese Gegenstände zuvörderst unter einander vergleiche, bemerke ich, daß sie von einander verschieden sind in Ansehung des Stammes, der Äste, der Blätter u.dgl.m.; nun reflectire ich aber hiernächst nur auf das, was sie unter sich gemein haben, den Stamm, die Äste, die Blätter selbst und abstrahire von der Größe, der Figur derselben u.s.w.; so bekomme ich einen Begriff vom Baume.”

¹⁶⁸ GA25 231: “Allem Vergleichen, und sei es noch so unmittelbar und roh, liegt schon ein vorgängiges Hinblicken auf solches zugrunde, woraufhin verglichen wird. Der Vollzug dieser Hinblicknahme braucht daher gar nicht ausdrücklich bewußt zu sein und ist es auch nicht, weil wir immer schon und ständig in solchen Vorblicken uns halten.”

¹⁶⁹ GA25 232–3

¹⁷⁰ *Logik* § 1. Vgl. B 93

wordt door het feit dat het discursief is: het menselijk kennen moet *afzien* van het onmiddellijk aanschouwelijk gegevene, om het langs de omweg van de begrippelijke eenheid te kunnen bepalen, d.w.z. *als iets* te kunnen zien. We zien nu dat dit discursieve mede bepaald wordt door het discursieve in de zin van het moeten doorlopen van het verscheidene om de eenheid als aanblik te kunnen vasthouden waarbinnen het *als hetzelfde* gezien kan worden.¹⁷¹

Het gaat hier dus niet om operaties als empirisch vaststelbare bewerkingen die met dingen uitgevoerd worden. Je zou kunnen denken dat het bij Kant erom gaat dat er eerst ruwe fysische data — kleuren, geluiden, hardheid etc. — via de zintuigen binnenkomen (aanschouwing), die vervolgens in het brein geordend worden tot kennis (denken).¹⁷² Dat kan hier niet aan de orde zijn. Zoals Heidegger zegt: de handeling van het denken is niet ontisch maar *ontologisch*, zij *laat iets verschijnen als* dit of dat. Tegelijkertijd moet hiermee ook de menselijke zintuiglijkheid ontologisch begrepen worden: de zintuigen als de werktuigen van de aanschouwing behoren de eindige aanschouwing toe — het aangewezen zijn op affectie vanuit de dingen —, en niet omgekeerd.¹⁷³

Kant legt de act van reflectie uit als “die Überlegung, wie verschiedene Vorstellungen in Einem Bewußtsein begriffen sein können”.¹⁷⁴ Deze *Überlegung* is een beweging die het verschillende binnen de eenheid van het begrip als hetzelfde bepaalt, maar dit is tegelijkertijd een verenigen “in Einem Bewußtsein”, d.w.z. het verenigen kan niet zonder een voorafgaand weet hebben van het ene waaronder verenigd wordt. De eenheid als aanblik waarbinnen het meerdere *als hetzelfde* gezien kan worden wordt in de gang van de begripsvorming onthuld en was er tegelijkertijd al richtinggevend voor. Begrips- en oordeelsvorming is onmogelijk alleen uit het vergelijken te begrijpen.¹⁷⁵ Heidegger zegt hierover:

Das Allgemeine ‘Baum’ ist das identisch Selbe, was bei jedem Baum im vorhinein vorgestellt wird, aufgrund welcher Vorstellung ich überhaupt nur etwas als Baum erkennen kann. Dieses

¹⁷¹ Zie GA25 237

¹⁷² Vgl. Dawkins, *Unweaving the Rainbow* 70, over het menselijk gehoor, waar wetenschappelijk gezien ook sprake is van uithalen en weer bijeenbrengen: “Real sounds are mostly more complicated mixtures, and they richly repay unweaving. Our brains unweave them effortlessly and to astonishing effect. It is only with much labour that our mathematical understanding of what is going on has caught up, clumsily and incompletely, with what our ears have effortlessly unwoven — and our brains rewoven — from childhood on.” Let er op dat de plaats van het uithalen (*unweaving*) bij Dawkins wisselt tussen het oor (i.h.b. het slakkenhuis) en de hersenen. De hersenen spelen wel steeds de rol van het samenvoegen (*reweaving*). Dawkins noemt dit mechanisme zelfs letterlijk *analyse* en *synthese*. Hij spreekt van onze “unconscious feats of unweaving and reweaving” (72): “Such a feat of unweaving and reweaving, or analysis and synthesis, is almost beyond belief, but we all do it effortlessly and without thinking.” Verderop spitst Dawkins dit toe op de gesproken taal (77–8).

Volgens Heidegger, *Logos (Heraklit, Fragment 50)*, in: GA7 219–20, is het eigenlijke horen, het vernemen (van het ‘als’) niet wetenschappelijk te begrijpen vanuit een reductie tot het puur akoestische. Het eigenlijke uithalen en weer bijeenbrengen (verzamen) betreft het vernemen van betekenis, het ‘als’, dat verborgenerwijs in elk wetenschappelijk spreken ligt.

¹⁷³ GA3 26–7: “Die menschliche Anschauung ist nicht deshalb “sinnlich”, weil ihre Affektion durch “Sinnes”-Werkzeuge geschieht, sondern umgekehrt: weil unser Dasein ein endliches ist — inmitten des schon Seienden existierend, an dieses ausgeliefert — deshalb muß es notwendig das schon Seiende hinnehmen, d. h. dem Seienden die Möglichkeit bieten, sich zu melden. (...) Kant hat damit zum erstenmal den ontologischen, nicht-sensualistischen Begriff der Sinnlichkeit gewonnen.” Zie ook GA25 87; FD 112

¹⁷⁴ *Logik* § 6

¹⁷⁵ GA25 231

Selbe wird nach der Lehre der Logik durch die Reflexion erfaßt, in dem Sinne, daß das identisch Selbe expliziert wird. In Wahrheit lerne ich das identisch Selbe — zunächst nicht reflektiv expliziert — durch die Sprache vernehmen. Der Blick auf das identisch Selbe ermöglicht erst die Wahrnehmung der verschiedenen Bäume als Bäume. Im Nennen der Dinge, im Ansprechen des Seienden als das und jenes, das heißt in der Sprache ist alle Begriffsbildung schon vorgezeichnet.¹⁷⁶

Wanneer we een boom zien, zien we altijd al meer dan de boom — we zien de boom namelijk *als* boom. Deze eigenaardige verdeeldheid in het ervaren van iets wordt door Heidegger duidelijk gemaakt doordat hij zegt dat de *waarneming* van meerdere bomen pas mogelijk is dankzij de voorgaande *blik* op het identiek zelfde — de aanblik ‘boom’ waarbinnen de bomen überhaupt pas als zodanig kunnen verschijnen. Onze verhouding tot de dingen bevindt zich bij voorbaat binnen een geheel van *Vorblicke*,¹⁷⁷ een wereld van betekenissen: datgene wat Heidegger hier *taal* noemt. We kunnen een eenheid van betekenis, waarin we ons al verborgenerwijs bevonden, *explíciteren* door middel van het begrip. De begripsvorming, de reflectie is dus nooit een autarke handeling van het denken, aangezien zij op voorhand *getekend* is door een wijze van verschijnen die zij tot uitdrukking brengt. Het merkwaardige is dat deze tekening zelf nooit expliciet kan worden. Het denken is in zekere zin blind voor het feit dat het pas met het oog op een voorgegeven aanblik tot een begrip kan komen, en dat het begrip daarmee primair het laten opkomen van een ‘als’ betreft — het benoemen dat in elke begripsvorming ligt. Is er bij Kant een aanwijzing te vinden voor een filosofische methode die hier aandacht voor heeft?¹⁷⁸

We hebben nu gezien: primair is er het aanblik krijgen, het zien van iets *als* dit of dat, hetgeen in begrip en oordeel articulerend onthuld wordt.¹⁷⁹ Deze begrijpende, articulerende weggang om aanblikgevend terug te kunnen komen bij het ding is een heen en weer gaande beweging¹⁸⁰ — een beweging waarin het eindig menselijk kennen vastgehouden moet zijn om zich überhaupt tot iets te kunnen verhouden.

Hoe begrijpt Kant nu de verhouding tussen het begrip als voorgestelde eenheid aan de ene kant, en de dingen die binnen die eenheid als hetzelfde van zich blijf kunnen geven aan de andere kant? Als de verhouding tussen vorm en materie. De vorm van het begrip is de algemeenheid, de

¹⁷⁶ ZoS 171

¹⁷⁷ GA25 231

¹⁷⁸ EF 258: “Noemen is het naar voren halen, het releveren van de aard van iets, zodanig dat het in die aanblik zijn eigen identiteit vindt.” EF 259: “Het releveren gebeurt niet expliciet, maar als beweging tussen neus en lippen door. Aandacht hiervoor maakt deel uit van de filosofische ‘methode’.”

¹⁷⁹ Vgl. GA25 239: “Die *Reflexion* fungiert demnach in der Weise der *Einigung*, sie enthüllt das Eine als möglichen Grund, in dem Mehreres übereinkommt, so daß mit Hilfe der so gewonnenen Einheit eine *Beziehung* auf Mehreres sich ausdrücklich konstituiert.”

¹⁸⁰ Zie GA25 238: “Die Reflexion ist das Heraussehen einer Einheit, in der das vorgegebene Mehrere übereinkommt, also ist die Reflexion eine Art von Vereinigung der Mehreren auf diese Einheit hin — beziehungsweise von dieser Einheit her.”

materie het voorwerp.¹⁸¹ We hebben echter gezien dat het eigenlijke probleem juist de wederzijdse toewending van vorm en materie betreft: hoe kan begripsvormend het aanschouwelijk gegeven als hetzelfde verschijnen en onderkend worden? Dat betekent dat we voorzichtig moeten zijn met hoe we vorm en materie hier begrijpen. De vorm kan niet het pure actieve bepalende zijn waar de passieve materie zich niet tegen kan weren. We moeten niet het centrale inzicht van Kant veronachtzamen, namelijk dat het denken van meet af aan *aangewezen* is op wat het krijgt aange-reikt vanuit de aanschouwing. Van een onafhankelijk verstand kan geen sprake zijn.

Heidegger wijst erop dat de materie van het begrip ambigu is: zij kan ten eerste duiden op de *inhoud* van het begrip, *wat* het begrip behelst als reële bepaling — bijvoorbeeld ‘boom’. Als zodanig heeft het begrip een mogelijke betrekking op de dingen — de afzonderlijke bomen zelf — als het bepalende ervan. Het begrip kan *gezegd worden van iets*, het is een mogelijk *predicaat* in een oordeel als toekomend aan voorwerpen. Het voorwerp zelf is de tweede betekenis van de materie van het begrip.¹⁸² Het schema van vorm en materie verwijst bij Kant dus naar de *betrekking* van denken en werkelijkheid — beter gezegd: vanuit de vraag naar deze betrekking moet dit schema begrepen worden.

We kunnen dit zien als we terugkeren naar de vraag van de verhouding tussen begrip en oordeel. Het betrokken zijn op voorwerpen noemt Kant het *gebruik* van het begrip, hetgeen gebeurt in het oordeel.¹⁸³ Als predicaat in het oordeel heeft het begrip een mogelijke betrokkenheid op voorwerpen.

Begriffe aber beziehen sich, als Prädikate möglicher Urteile, auf irgend eine Vorstellung von einem noch unbestimmten Gegenstande. (...) Er ist also nur dadurch Begriff, daß unter ihm andere Vorstellungen enthalten sind, vermitteltst deren er sich auf Gegenstände beziehen kann. Er ist also das Prädikat zu einem möglichen Urteile (...).¹⁸⁴

Traditioneel kent de formele logica een strikte scheiding tussen begrippen en oordelen. Eerst zou je begripsvorming hebben, vanuit het vergelijkende abstraheren uit de ongeordende zintuiglijke indrukken, waarna die begrippen als subject en predicaat in oordelen verbonden kunnen worden. We zien nu bij Kant dat die scheiding niet te handhaven is, aangezien het begrip als eenheid waaronder het meerdere als hetzelfde gezien kan worden zijn bestaan dankt aan het oordeel als

¹⁸¹ *Logik* § 2: “An jedem Begriffe ist Materie und Form zu unterscheiden. Die Materie der Begriffe ist der *Gegenstand*, die Form derselben die *Allgemeinheit*.”

¹⁸² Zie GA25 226–7

¹⁸³ B 93: “Von diesen Begriffen kann nun der Verstand keinen andern Gebrauch machen, als daß er dadurch urteilt.”

¹⁸⁴ B 94

functie van die eenheid.¹⁸⁵ We hebben echter gezien, en dat blijkt weer uit bovenstaand citaat, dat bij Kant de vraag opkomt hoe het begrip *als* eenheid voor de functie van verenigen in het oordeel op de dingen betrokken kan zijn. We hebben tevens gezien, aan de hand van Heidegger, dat eenheid als voorbegrippelijk *aanblik geven*, het prealabele *zien van iets als iets* als grond voor elke begrips- en oordeelsvorming, hier helderheid over zou kunnen geven. Beter gezegd: de structuur van begrip en oordeel wijst vanuit zichzelf naar de voorpredicatieve openheid van waaruit een ‘als’ kan opkomen.¹⁸⁶

Samenvattend: Het begrip is een *Funktion der Einheit*, een verenigen in de richting van een eenheid die tevoren, *a priori*, al leidend was voor dit verenigen. Dankzij de gang van dit verenigen als functie van een prealabele eenheid komt identiteit op: berken en beuken verschijnen *als* boom. Het begrip — en het oordeel — als laten opkomen van een aanblik is zo tegelijk een *terug- en vooruitgrijpen*. In de volgende hoofdstukken zullen we nagaan hoe Kant dit fenomeen onder de noemer van de *Einbildungskraft* aan de orde stelt.

We komen eerst nog terug op waar we dit hoofdstuk mee begonnen, namelijk dat voor Kant het formeellogisch verstandsgebruik de “Leitfaden der Entdeckung aller reinen Verstandesbegriffe”¹⁸⁷ is. Hoe gebeurt dit? Kant zegt:

Die Funktionen des Verstandes können also insgesamt gefunden werden, wenn man die Funktionen der Einheit in den Urteilen vollständig darstellen kann.¹⁸⁸

We weten dat Kant de oorsprong van de categorieën als zuivere begrippen in het zuivere verstand zoekt. Tegelijkertijd hebben we gezien dat de categorieën als transcendentiaal de voorwerpsbetrokkenheid constitueren. We moeten dus vasthouden dat het verstand primair vanuit zijn betrokkenheid op de aanschouwing, en daarmee op voorwerpen, begrepen moet worden.¹⁸⁹ Zuivere begrippen, die zowel qua inhoud als qua vorm louter in het verstand hun oorsprong hebben, noemt Kant noties.¹⁹⁰ Die vorm van ieder begrip wordt bepaald door de act van reflectie, het eruithalen van het gemeenschappelijke ene dat het meerdere in de aanschouwing kan toekomen. De inhoud van het empirische begrip is een zaak van het aanschouwelijk gegevene zelf, en

¹⁸⁵ Zie GA25 240: “Es ist von zentraler Wichtigkeit, den Zusammenhang gegenwärtig zu halten von der Reflexion als Grundakt der Begriffsbildung und der Funktion der Einheit als Grundakt des Urteils: beides ist identisch. (...) Der Begriff, dessen Form in der Einheit gründet, verdankt seine Genesis dem Urteil als Funktion der Einigung.”

¹⁸⁶ Zie GA29/30 494

¹⁸⁷ B 91

¹⁸⁸ B 94

¹⁸⁹ FD 115: “Reiner Verstand heißt zunächst bloßer Verstand, abgelöst von der Anschauung. Weil aber der Verstand als solcher auf Anschauung bezogen ist, kann die Bestimmung “reiner Verstand” nur heißen: auf Anschauung, und zwar auf reine Anschauung bezogener Verstand.”

¹⁹⁰ B 377: “Der Begriff ist entweder ein *empirischer* oder *reiner Begriff*, und der reine Begriff, sofern er lediglich im Verstande seinen Ursprung hat (nicht im reinen Bilde der Sinnlichkeit) heißt Notio.”

is voor Kant derhalve in eerste instantie geen probleem.¹⁹¹ Wat is nu de inhoud van het zuivere begrip als notie, als die niet uit de empirische aanschouwing kan komen?

Uit bovenstaand citaat blijkt dat er meerdere “Funktionen der Einheit in den Urteilen” zijn, d.w.z. verschillende wijzen van verenigen in een oordeel.¹⁹² Hieruit kan nu een overeenkomstig veelvoud van begrippen worden afgeleid, die als inhoud de eenheden hebben die het verenigen in het oordeel leiden.¹⁹³ Deze begrippen, die dus ook qua inhoud hun oorsprong in het verstand hebben, maken als leidende eenheden de reflectie als de vorm van het oordeel mogelijk. Heidegger — aan de hand van een nagelaten fragment van Kant — drukt het bijzondere van deze begrippen zo uit, dat zij niet zozeer *gereflecteerde begrippen* zijn, zoals de empirische begrippen, maar in eerste instantie *reflecterende begrippen*, d.w.z. de reflectie van elke empirische begripsvorming constituerend.¹⁹⁴ Op deze wijze is het logisch verstandsgebruik in oordelen de leidraad voor het “ontdekken” van de zuivere verstandsbegrippen: de categorieën als noties. Uit de oordeelstabel¹⁹⁵ is de categorieëntabel¹⁹⁶ af te leiden.

Dit verband wordt duidelijker als we als voorbeeld weer het eenvoudige oordeel bekijken: “het huis is wit”. Als we van de vier groepen van oordeelsvormen uit Kants tabel die van *relatie* nemen, dan blijkt dat ons voorbeeld *categorisch* is: het betreft een verbinding van de twee voorstellingen ‘huis’ en ‘wit’ als respectievelijk *subject* en *predicaat*.¹⁹⁷ Wat we nu zeggen is onderdeel van de formele logica. We hebben het louter over de vorm van het oordeel, afgezien van de betrekking op het object. Uit wat we eerder hebben besproken is echter duidelijk geworden dat een uitspraak nooit op zichzelf staat, om vervolgens al dan niet overeen te komen met de dingen. In ons voorbeeld laat het oordeel “het huis is wit” het huis *als* wit verschijnen. Hier komen de categorieën in het spel. De categorie die met de genoemde oordeelsvorm correspondeert is die van *substantie*. Dankzij deze categorie kan het voorgegeven witte huis uiteengelegd worden in het huis als substantie en wit als de daaraan toekomende eigenschap. Op deze manier is de categorie tegelijkertijd

¹⁹¹ Vgl. GA3 53: “Der Begriffscharakter einer Vorstellung — daß ihr Vorgestelltes die Form des vielgültigen Einen hat — entspringt jederzeit der Reflexion. Was dabei jedoch, seinem Wasgehalt nach, das bestimmende Eine ist, das erwächst zumeist aus dem empirisch vergleichenden und absehenden Anschauen. Der Ursprung des Wasgehaltes solcher empirischen Begriffe ist daher kein Problem.”

¹⁹² FD 146: “Verbindung ist immer ein vorstellendes Zusammenzetzen im Hinblick auf eine mögliche Art von Einheit, die das Zusammen kennzeichnet. (...) Jede Art von Subjekt-Prädikat-Verbindung in Urteilen setzt voraus und trägt als leitende Hinsicht die Vorstellung einer *Einheit* in sich, der gemäß in in deren Sinne verbunden wird. Das vorgehende Vorstellen solcher die Verbindung leitende Einheiten gehört zum Wesen des Verstandes.”

¹⁹³ GA25 248: “Aus den verschiedenen Funktionen der Einigung als den möglichen Weisen der Verstandeshandlung ist eine je entsprechende Mannigfaltigkeit von Einheiten abzuleiten.”

¹⁹⁴ GA3 54: “Die reinen Begriffe erwachsen daher nicht erst durch einen Akt der Reflexion, sie sind nicht reflektierte Begriffe, sondern die im vorhinein zur Wesensstruktur der Reflexion gehörigen, d. h. in, mit und für die Reflexion handelnden Vorstellungen, d. h. reflektierende Begriffe.” Vgl. GA25 250: “Reflektierte Vorstellungen sind demnach alle Begriffe qua Begriff, reflektierende Begriffe sind bestimmte reflektive Vorstellungen, die eine Reflexion vorstellen und die je zu ihr gehörige Einheit zum Inhalt haben.”

¹⁹⁵ B 95 (§ 9)

¹⁹⁶ B 106 (§ 10)

¹⁹⁷ Evenzo is dit oordeel met het oog op de andere drie groepen van oordeelsvormen bepaald: het gaat om dit ene huis en is dus *singulier* (kwantiteit), het oordeel is *bevestigend* (kwaliteit), en het oordeel stelt dat het huis werkelijk wit is en is zo *assertorisch* (modaliteit).

een verbinden: het onderliggende huis verschijnt *als* bepaald door wit. De categorieën zijn dus wijzen van synthese, van uiteenhalen en verbinden, die het onmiddellijk aanschouwelijk gegevene bepalen als object van kennis — en *daarmee* de wijzen van verenigen in oordelen leiden. Dankzij deze a priori structurering kunnen het oordeel “het huis is wit” aan de ene kant, en het witte huis zelf aan de andere kant, als op elkaar betrokken opkomen.

We zien nu iets eigenaardigs gebeuren. Kant zoekt de oorsprong van de categorieën in het verstand, terwijl het hem van meet af aan te doen was om de aangewezenheid van het denken op het aanschouwen. De categorieën, als constitutief voor de voorwerpsbetrokkenheid, zouden vanuit de eenheid tussen het zuivere denken en het zuivere aanschouwen begrepen moeten worden. Wanneer de categorieën uit de logische functies in oordelen afgeleid lijken te kunnen worden, dan kan dat alleen betekenen dat het oordeel anders begrepen moet worden, namelijk vanuit zijn betrekking op de dingen. Alleen zo wordt de voorrang van het oordeel, het denken, duidelijk in de vraag naar de categorieën.¹⁹⁸ Uit het volgen van het logisch verstandsgebruik als *Leitfaden* voor het vinden van de categorieën blijkt iets verrassends: de categorieën behoren niet het verstand toe, maar het verstand behoort de categorieën toe die überhaupt pas het verstand in zijn betrekking op de aanschouwing mogelijk maken. Zo verschijnt het verstand als wezenlijk voorwerpsbetrokken.¹⁹⁹ De oorsprong van de categorieën ligt in het oorspronkelijk samenhangen van denken en aanschouwen. Van hieruit leiden zij als regelende eenheden het verenigen in oordelen — *en tegelijk* de wijze van verschijnen van de voorwerpen ervan.

Heidegger spreekt in dit verband van een *dubbele oorsprong* van de categorieën. Als noties, als mogelijkheidsvoorwaarden voor de formeellogische handeling van reflectie, lijken zij puur te ontspringen aan het als op zich zelf staand beschouwde verstand. Tegelijkertijd is het eindige denken van meet af aan op de aanschouwing aangewezen, en kunnen de categorieën dus alleen primair hun oorsprong hebben in de betrekking op de zuivere aanschouwing.²⁰⁰ De categorieën als noties zijn slechts formeellogische abstracties ten opzichte van hun eigenlijke aard.

Er kan dus geen sprake zijn van de zelfstandigheid van een autonoom subject dat door middel van het zuivere kennen de betrekking op de werkelijkheid garandeert.²⁰¹ De formele logica, als geïsoleerde behandeling van het verstand in zijn verenigingsfunctie, lijkt te heersen over het

¹⁹⁸ FD 114: “Der Vorrang der Urteilsfrage hat aber seinen Grund nicht darin, daß das Wesen der Erkenntnis eigentlich Urteilen ist, sondern darin, daß das Wesen des Urteils neu bestimmt werden muß, weil es jetzt als ein im Vorhinein auf Anschauung, d. h. auf den Gegenstand bezogenes Vorstellen begriffen wird.”

¹⁹⁹ FD 145–6: “Der Verstand muß als ein auf das Objekt bezogenes Vorstellen, bzw. als ein so gebautes Verbinden von Vorstellungen gefaßt werden: als jenes Vorstellen, das diese Beziehung auf einen Gegenstand als solchen aufnimmt und ausmacht.”

²⁰⁰ GA25 253: “Der Ursprungsort von Begriffen kann überhaupt nicht nur und primär im Verstande liegen, sondern im anschauungsgegründeten und anschauungsgeführten Verstand, oder anders formuliert: Gerade wenn und weil die Begriffe ihren Ursprung im Verstandesvermögen haben, entspringen sie — wegen der Mittelbarkeit des Verstandes — auch und primär aus der Anschauung. Die Kategorien haben einen Doppelsprung: Qua notionen entspringen sie aus den Funktionen der Einigung, qua genè tou ontos aus dem reinen Bilde der Sinnlichkeit, der Zeit.”

²⁰¹ Vgl. GA25 247

transcendentale. Wat nu echter duidelijk wordt — en daarin ligt de methodische betekenis van de metafysische deductie —, is dat het subject uit zijn schijnbare isolement gehaald wordt, en de formele logica als in oorsprong transcendentiaal onthuld wordt,²⁰² wanneer we vasthouden dat begrippen alleen vanuit hun *betrokkenheid op voorwerpen* begrepen kunnen worden. We hebben immers gezien dat het begrip, als algemene voorstelling die aan meerdere dingen kan toekomen, alleen vanuit het *aanblik krijgen* te begrijpen is. Anders gezegd: het begrip is in eerste aanleg *verbeeldend*. Dit fenomeen is wat bij Kant de synthese van *Einbildungskraft* heet, hetgeen we in het volgende hoofdstuk aan de orde zullen stellen.

²⁰² GA25 220–1: Heidegger zegt dat “(...) Kant die traditionelle Logik durchgängig — nicht nur in der Lehre vom Begriff — von dem neuen durch ihn enthüllten Boden der transzendentalen Logik her in wesentlichen Stücken modifiziert.”

4 SYNTHESE EN VERBEELDING

We hebben gezien dat Kant het menselijk kennen uiteenlegt in de elementen denken en aanschouwen. Deze worden aanvankelijk geïsoleerd behandeld, en hun verhouding wordt formeel uitgedrukt als die tussen vorm en inhoud. Zo is het begrip het algemene waarin meerdere aanschouwelijk gegeven dingen overeen kunnen komen. Het begrip is daarmee een samenbrengende vorm waarbinnen een aanschouwelijke menigvuldigheid als inhoud geordend wordt.

Heidegger wijst er echter op dat het kennen geen neutraal menselijk gedrag is binnen een voorgegeven werkelijkheid. Kennen is primair een bepaalde *wijze van verbonden* tot de dingen, namelijk een verbonden dat de dingen *onthult*.²⁰³ We hebben in het vorige hoofdstuk gezien dat het verenigen van het begrip alleen plaats kan vinden met het oog op een voorgaande eenheid. Dat wil zeggen dat het begrip niet zomaar het formele ordenen van een inhoudelijke menigvuldigheid is. Het begrip, als handeling van het denken, is het samennemen van het meerdere gegevene tot *het zelfde*, het bepalen van iets *als* iets.²⁰⁴ Met het oog op de eenheid van het ‘als’ onthult het denken de dingen binnen een aanblik. Je zou kunnen zeggen dat het denken *aanblik gevend* is, maar dat kan alleen wanneer het denken tevoren zelf *aangeblijkt* is — namelijk door een eenheid van betekenis die dankzij de omweg van het denken, deze sturend, pas kan verschijnen. We kunnen pas in een begrip een boom als zodanig voorstellen wanneer deze zich daarvoor al aan ons heeft voorgesteld.²⁰⁵

Dit betekent dat we beide elementen niet zomaar naast elkaar kunnen laten staan. Wat bij Kant blijkt is dat het denken van meet af aan op het aanschouwen is aangelegd — en omgekeerd.²⁰⁶ Vanuit hun aanvankelijke isolement wordt hun *vereniging* probleem,²⁰⁷ hun *synthese*. Wat is nu de aard van dit verenigen? Het kan niet gaan om een koppeling achteraf,²⁰⁸ maar om wat Heidegger aanduidt als een *oorspronkelijke* vereniging.²⁰⁹ Denken en aanschouwen zijn van huis uit

²⁰³ GA25 18: “Im Wesen dieser Art zu sein, im Wesen des Erkennens, liegt es, daß es sich zu erkennbarem beziehungsweise erkanntem Seienden wie Natur, Geschichte, Raum oder Zeit verhält. Es verhält sich zum Seienden selbst, und zwar ist es ein das Seiende, dazu es sich verhält, enthüllendes Verhalten.”

²⁰⁴ GA3 27–8: “Endliche Anschauung bedarf, um Erkenntnis zu sein, jederzeit einer solchen Bestimmung des Angeschauten als das und das. (...) das bestimmende Vorstellen des anschaulich Vorgestellten nimmt zwar auf das Allgemeine einen Hinblick, aber nur um, mit diesem im Blick, sich auf das Einzelne zu richten und es aus diesem Hinblick auf... so zu bestimmen.” Dit algemene voorstellen is het voorstellen in begrippen.

²⁰⁵ GA8 44: “Wir stellen uns, so wie wir sind, nicht bloß mit dem Kopf oder mit dem Bewußtsein, dem blühenden Baum gegenüber, und der Baum stellt sich uns vor als der, der er *ist*. Oder ist gar der Baum noch *zuworkommender* als wir? Hat der Baum zuvor sich uns vorgestellt, damit wir uns in das Gegenüber zu *ihm* vorbringen können?”

²⁰⁶ Vgl. GA3 62

²⁰⁷ Zie B 75–6: “Nur daraus, daß sie sich vereinigen, kann Erkenntnis entspringen.”

²⁰⁸ GA3 58: “Wenn jedoch die isolierende Betrachtung nicht einmal die Elemente als solche völlig zu fassen bekommt, dann wird erst recht ihre Einheit nicht durch eine dazukommende Verknüpfung der isolierten Stücke gewonnen werden können.”

²⁰⁹ GA3 60: “Daß die Einheit nicht Ergebnis eines Zusammengeratens der Elemente, sondern selbst das ursprünglich Einigende sein soll, kündigt sich in ihrer Benennung als “Synthesis” an.”

naar elkaar toegewend. Kant zegt:

Die allgemeine Logik abstrahiert (...) von allem Inhalt der Erkenntnis, und *erwartet*, daß ihr anderwärts, woher es auch sei, Vorstellungen *gegeben* werden, um diese zuerst in Begriffe zu verwandeln, welches analytisch zugehet. Dagegen hat die transzendente Logik ein Mannigfaltiges der Sinnlichkeit a priori *vor sich liegen*, welches die transzendente Ästhetik ihr *darbietet*, um zu den reinen Verstandesbegriffen einen Stoff zu *geben*, ohne den sie ohne allen Inhalt, mithin völlig leer sein würde.²¹⁰

Uit de woorden ‘verwachten’ en ‘voor zich hebben liggen’ aan de ene kant, en ‘aanbieden’ en ‘geven’ aan de andere kant blijkt de aangewezenheid van denken en aanschouwen, van vorm en stof, op elkaar.²¹¹ Of beter, zij zijn van meet af aan op elkaar betrokken: vanuit een oorspronkelijke eenheid komen denken en aanschouwen in hun wederzijdse betrokkenheid op. Zo ontspringen zij vanuit een oorspronkelijk samenhangen.²¹² Dit blijkt uit het feit dat Kant zegt dat de algemene logica weliswaar abstraheert van alle inhoud van de kennis, maar dat tegelijkertijd nooit uit het oog verloren wordt dat ook het formele denken überhaupt betrokken is op voorwerpen. Het denken zelf — dus niet zozeer de logica²¹³ — bestaat als een *weggang* van de onmiddellijke gegevenheid van de dingen, maar heeft vanuit deze gang niettemin een *verwachting* over wat het vanuit de aanschouwing als het bepaalbare *gegeven* kan worden.²¹⁴ De synthese is wat deze weggang van het denken en de aankomst in de aanschouwing op elkaar betreft.

Wat betekent deze synthese nu concreet? Dat het hier niet kan gaan om de synthese van het denken op zichzelf, als spontane functie van verenigen van een aanschouwelijk gegeven menigvuldigheid, blijkt uit de volgende uitspraak van Kant:

Allein die Spontaneität unseres Denkens erfordert es, daß dieses Mannigfaltige zuerst auf gewisse Weise durchgegangen, aufgenommen, und verbunden werde, um daraus eine Erkenntnis zu machen. Diese Handlung nenne ich Synthesis.²¹⁵

²¹⁰ B 102, mijn cursivering

²¹¹ GA3 62

²¹² GA3 58: “Die Endlichkeit der Erkenntnis bekundet gerade eine eigentümliche innere Angewiesenheit des Denkens auf die Anschauung bzw. umgekehrt eine Bestimmungsbedürftigkeit dieser durch jenes. Der Zug der Elemente zueinander deutet daraufhin, daß ihre Einheit nicht “später” als sie selbst sein kann, sondern “früher” in ihnen angelegt und für sie grundgelegt sein muß. Diese Einheit einigt als ursprüngliche die Elemente so, daß gerade erst in der Einigung die Elemente als solche entspringen und durch sie in ihrer Einheit gehalten werden.”

²¹³ GA25 267: “Sie [= die allgemeine Logik] abstrahiert zwar von allem Inhalt, “erwartet” aber, daß ihr Vorstellungen irgendwie gegeben werden — d. h. nicht eigentlich die allgemeine *Logik* erwartet das, sondern im Wesen des *Denkens* liegt es, daß es auf etwas zu Bestimmendes bezogen ist.”

²¹⁴ GA25 267: “Das *Denken* wartet, seinem Wesen nach gewärtig eines irgendwie Bestimmbaren, das es — das Denken — begrifflich bestimmen soll.”

²¹⁵ B 102

Voordat het denken op gang kan komen, moet eerst het menigvuldige doorlopen, opgenomen en verbonden worden. Het gaat hier om een inhoudelijk bijeenbrengen in de aanschouwing, op grond waarvan het denken op zijn manier kan verenigen, om uiteindelijk tot een volledige kennis van voorwerpen te komen. Tegelijkertijd is deze synthese een *handeling*, maar een die aan het pure spontane verenigen van het denken voorafgaat, opdat *Erkenntnis* kan ontstaan — oftewel denken en aanschouwen op elkaar betrokken kunnen zijn.²¹⁶

Om op dit punt Kants onderhavige gebruik van het woord ‘synthese’ te onderscheiden van het verenigen van het denken, is het goed om scherp te krijgen wat er bij dit laatste aan de orde is. We hebben al gezien dat denken nooit zomaar verenigen van voorstellingen is, maar dat het als zodanig *voorwerpsbetrokken* is. Heidegger onderscheidt hier drie soorten synthese. Oordelen zijn functies van eenheid, dat wil zeggen het functioneren van het verenigen van het begrip dat het algemene voorstelt dat meerdere dingen kan toekomen. Het begrip is zo een mogelijk predicaat in een oordeel. Dit verenigen noemt Heidegger de *predicatieve synthese*.²¹⁷ Van hieruit kan het oordeel ontstaan als verbinding van subject en predicaat, die Heidegger de *apofantische synthese* noemt.²¹⁸ Het is duidelijk dat deze twee syntheses met elkaar samenhangen. Uiteindelijk is het echter zo dat het denken aangewezen is op de aanschouwing, en via het *mittelbare Vorstellen*, de gang langs begrip en oordeel, het aanschouwelijk gegevene überhaupt pas laat verschijnen. De synthese van denken en aanschouwen is derhalve dit *Offenbarmachen* van het voorwerp als zodanig. Heidegger spreekt hier van de *veritatieve* (waar-makende) synthese.²¹⁹ Hierbij moet *waarheid* dus niet begrepen worden als overeenstemming van het oordeel met wat er als voorwerp in de aanschouwing gegeven wordt, maar als *openbaar laten worden* — in de vereniging van denken en aanschouwen kan überhaupt pas een voorwerp binnen een bepaalde aanblik verschijnen.²²⁰ Pas zo is waarheid als overeenstemming mogelijk. De apofantische en predicatieve syntheses moeten van

²¹⁶ GA25 270: “Offenbar ist hier ein besonderes Aufnehmen und Zusammennehmen des Mannigfaltigen gemeint — eine Handlung, die weder Anschauung selbst noch schon Denken ist, sondern gleichsam *zwischen* beiden liegt und demgemäß die *Verbindung zwischen Anschauung und Denken*, ihre *Einigung* zu einer vollen Erkenntnis herstellt.”

²¹⁷ GA3 29

²¹⁸ GA3 29: “Sie [= die prädicative Synthesis] deckt sich aber wiederum nicht mit demjenigen Einigen, in dem sich das Urteilen als Verbinden von Subjekt und Prädikat darstellt. Diese letztere Synthesis von Subjekt und Prädikat nennen wir die apofantische.”

In Hoofdstuk 2 hebben we aan de hand van *Die Grundbegriffe der Metaphysik* gezien dat het oordeel als verenigen een articulerend *laten verschijnen* van iets in zijn bepalingen behelst. Dit *aufweisen* dat in de uitspraak plaatsvindt is het *apofantische* ervan. Heidegger gaat in het *Kantbuch* hier niet op in; het tonende karakter van het kennen wordt daar eerder uitgedrukt door de *veritatieve* synthese. Zie het vervolg van het huidige hoofdstuk.

²¹⁹ GA3 28–9: “Sofern das urteilende Bestimmen wesenmäßig auf Anschauung angewiesen ist, einigt sich das Denken immer bei seinem Dienst für die Anschauung mit dieser. Durch solche Einigung (Synthesis) bezieht sich das Denken mittelbar auf den Gegenstand. Dieser wird in der Einheit einer denkenden Anschauung offenbar (wahr). Dementsprechend vollzieht die Synthesis von Denken und Anschauen das Offenbarmachen des begegnenden Seienden als Gegenstand. Wir nennen sie daher die wahr-(offenbar-)machende, veritative Synthesis.”

²²⁰ Heidegger begrijpt hier waarheid dus vanuit de Griekse *alétheia*, die hij in meerdere teksten vertaalt met ‘onverborgenheid’.

hieruit dus als structuurmomenten van de veritatieve synthese opgevat worden.²²¹

De synthese waar Kant hier van spreekt kunnen we dus opvatten als het *verzamen* van iets binnen een aanblik. Het denken is weliswaar spontaan, maar het brengt de dingen niet voort. Het is *eindig*: vanuit de omweg langs de vorm van het begrip, met het oog op het algemene, wordt de aanschouwelijk gegeven inhoud bepaald.²²² Zo krijgen de dingen vorm — verschijnen zij überhaupt pas *als* dit of dat. De synthese is dus tevens het verzamelende *tussen*²²³ dat de discursieve gang van het denken bijeenhoudt en zo op de aanschouwing betreft. Heidegger spreekt hier van een *Hervorbringen*,²²⁴ dat dus geen produceren van dingen is, maar een naar voren halen van iets opdat het een aanblik kan bieden. Kant zegt:

Die Synthesis eines Mannigfaltigen aber (...) bringt zuerst eine Erkenntnis hervor, die zwar anfänglich noch roh und verworren sein kann, und also der Analysis bedarf; allein die Synthesis ist doch dasjenige, was eigentlich die Elemente zu Erkenntnissen sammlet, und zu einem gewissen Inhalte vereinigt (...).²²⁵

We zien hier dat de act van reflectie onvoldoende is om te begrijpen hoe meerdere dingen verenigd kunnen worden onder één begrip. Het verenigen van het begrip is puur het opleggen van vorm, en is als zodanig afhankelijk van een inhoud die al tevoren gegeven is. Vandaar dat Kant in dit verband het verenigen van het denken *analyse* noemt — het voegt inhoudelijk niets toe.²²⁶ Deze analyse is echter afhankelijk van een synthetisch bijbrengen van een inhoud vanuit de aanschouwing;²²⁷ alleen zo is er sprake van het “hervorbringen” van kennis als eenheid van denken en aanschouwen.

In bovenstaand citaat valt op dat er tweemaal sprake is van verenigen. Ten eerste “vereinigt” de synthese het menigvuldige “zu einem gewissen Inhalte”. Heidegger zegt dat het hier gaat om een handeling die überhaupt het aanschouwelijke *als een veelheid* laat geven.²²⁸ Pas wanneer de ik de spar *en* de wilg *en* de linde in de aanschouwing kan vasthouden kan het reflecterende vergelijken

²²¹ GA3 64: “(...) die früher genannten Weisen der Synthesis, die formal apophantische der Urteilsfunktion und die prädikative der begrifflichen Reflexion gehören zusammen in die Einheit des Wesensbaues endlicher Erkenntnis als veritativer Synthesis von Anschauung und Denken. Selbigkeit heißt hier: wesensmäßige, strukturelle Zusammengehörigkeit.”

²²² GA3 29–30: “Sein [= des Verstandes] Vorstellen bedarf des Umweges, einer Hinblicknahme auf ein Allgemeines, durch das hindurch und von dem her das mehrere Einzelne begrifflich vorstellbar wird. Diese zum Wesen des Verstandes gehörige Umwegigkeit (Diskursivität) ist der schärfste Index seiner Endlichkeit.”

²²³ Zie GA3 62; GA25 270

²²⁴ GA3 30: “Der Verstand ist zwar — als auf endliche Anschauung bezogener — ebensowenig schöpferisch wie diese. Er stellt das seiende nie her, wohl aber ist er im Unterschied vom Hinnehmen des Anschauens eine Art von Hervorbringen.”

²²⁵ B 103

²²⁶ B 103: “Vor aller Analysis unserer Vorstellungen müssen diese zuvor gegeben sein, und es können keine Begriffen *dem Inhalte nach* analytisch entspringen.” Zie ook B 102, waar Kant spreekt van het kennen waarbij “(...) Vorstellungen gegeben werden, um diese zuerst in Begriffe zu verwandeln, welches analytisch zugehet.” Vgl. GA25 271.

²²⁷ Vgl. GA3 15, 29: De veritatieve synthese betreft het “Beibringen der sachlichen Bestimmtheit des Seienden selbst”.

²²⁸ GA25 274: “Um diese *primäre, anschauliche Gebung* der mannigfaltigen Gegenstände handelt es sich jetzt, und wenn die Synthesis konstitutiv sein soll für diese *Gebung*, dann kann sie als Handlung nicht den Aktus der logischen Reflexion bedeuten.”

van het begrip aanzetten en het begrip ‘boom’ vormen.²²⁹ We zijn dit al eerder tegengekomen: pas vanuit een voorgegeven eenheid kan het begrip het veelvuldige binnen een algemene voorstelling ordenen. Zo toont het die eenheid. Het inhoudelijke verenigen van de oorspronkelijke synthese behelst dus dit samenhoudende voorgeven binnen een aanblik om het vervolgens denkend in begrip en oordeel te kunnen articuleren — en daarmee het veelvuldige (spar, wilg, linde) uitdrukkelijk te laten verschijnen *als* boom.

Ten tweede heeft Kant het over een wijze van verenigen van de synthese, die “die Elemente zu Erkenntnissen sammlet”. Het verzamelen tot kennis kan niets anders betekenen dan dat denken en aanschouwen in hun betrokkenheid aan de orde zijn. De inhoudelijke eenheid is daarmee tegelijkertijd de sturende eenheid die de denkende weggang en de aankomst — via begrip en oordeel — in de aanschouwing bijeenhoudt. De *Elemente* slaan hier dan niet zozeer op het aanschouwelijk menigvuldige, maar op het denken en het aanschouwen zelf.²³⁰ De oorspronkelijke synthese zorgt ervoor dat het kennen en de voorwerpen ervan binnen een eenheid van betekenis zich tot elkaar kunnen verhouden.

Tussendoor zij gewaarschuwd — door Heidegger — voor de neiging om de synthese hier empirisch-psychologisch te interpreteren. Het verwerven van kennis lijkt immers een empirisch proces in drie fasen te zijn: eerst is er een menigvuldigheid aan indrukken in de aanschouwing, die door middel van de handeling van de synthese voorverwerkt worden tot kennis die nog “roh und verworren” is, om uiteindelijk dankzij de analyse van het denken in volledige, in begrippen gestructureerde, kennis te resulteren.²³¹ Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de synthese niet een empirisch vaststelbaar proces is, tussen denken en aanschouwen in, dat het ontstaan van kennis verklaart. De synthese is wat er tussen denken en aanschouwen *bij voorbaat* plaatsvindt, opdat überhaupt iets binnen een aanblik voor het kennen als denkend aanschouwen kan verschijnen.²³²

We hebben nu gezien dat de synthese ervoor zorgt dat het verenigen van het denken zo is, dat het aanschouwelijk gegevene zich binnen een bepaalde aanblik — een bepaald *beeld* — kan tonen.

²²⁹ GA25 275: Het betreft hier “(...) die Handlung derselben Synthesis, aufgrund deren Mehreres als *ein* Mehreres für ein denkendes Sehen vorgegeben ist. Ich sehe eine Fichte *und* eine Weide *und* eine Linde, ich sehe sie nicht nacheinander, um das jeweils Vorangegangene aus dem Blick zu verlieren, sondern dieses Mehrere muß mir *in einem zumal* gegeben sein, damit ich eine Dimension habe, innerhalb derer ich mich dann erst vergleichend hin und her bewegen kann. Das Begegnende muß in gewisser Weise *mir* zugehören, muß in einem überschaubaren *Umkreis* vorliegen. Die Einheit dieses Umkreises, der das Mannigfaltige gleichsam im vorhinein zusammenhält, ist letztlich gemeint mit dem ‘Begrreifen in Einem.’” Heidegger verwijst hier naar B 103: “Ich verstehe aber unter *Synthesis* in der allgemeinsten Bedeutung die Handlung, verschiedene Vorstellungen zu einander hinzuzutun, und ihre Mannigfaltigkeit in einer Erkenntnis zu begreifen.”

²³⁰ Zoals Kant zegt, B 74: “Anschauung und Begriffe machen also die Elemente aller unsrer Erkenntnis aus (...)”. Het eerste deel van de *Kritik* noemt hij *Die Transzendente Elementarlehre*. (Het is dan ook merkwaardig dat dit deel in de in 2004 verschenen Nederlandse vertaling *Transcendentale basisleer* heet. Kants methode van uiteenhalen en verbinden raakt zo buiten beeld.)

Vgl. Heidegger, GA25 271: “Die Synthesis also eines Mannigfaltigen — der “Elemente” — “bringt zuerst eine Erkenntnis [dem Inhalte nach] hervor”.”

²³¹ GA25 324; GA3 166. Deze gedachte aan een drietrapsraket in de kennisvorming dringt zich ook even later bij Kant op wanneer hij het heeft over de — nog te bespreken — zuivere synthese (B 104).

²³² Zie GA25 287; GA3 64

Kant zegt: “Die Synthesis überhaupt ist (...) die bloße Wirkung der Einbildungskraft”.²³³ Hiermee voert Kant eenvoudigweg een nieuwe bron van het menselijk kennen in — naast aanschouwing en denken — en wel, zoals Heidegger zegt, “unter dem Zwang des Phänomens”²³⁴ van de synthese. We moeten er echter voor oppassen de verbeeldingskracht als een nieuw vermogen te zien, als een ‘kracht’ met een bepaalde ‘werking’, want de synthese zorgt er juist voor dat het denken aangelegd kan zijn op het gegevene van aanschouwing, en anderzijds dat het menigvuldige van de aanschouwing al op een bepaalde wijze doorlopen, opgenomen en verbonden is om zich aan het denkende bepalen te kunnen aanbieden. Het verbeelden is dus iets wat zowel het denken als het aanschouwen betreft, willen beide op elkaar betrokken kunnen zijn. Het denken als verenigen van voorstellingen is immers naar zijn aard aanblik gevend, oftewel synthetisch als verbeeldend. Kant zegt dan ook dat de *Einbildungskraft* de synthese “überhaupt” betreft, dus ook de verenigingsfunctie van het denken — namelijk *als voorwerpsbetrokken*.²³⁵

Kant omschrijft de *Einbildungskraft* als “das Vermögen, einen Gegenstand auch *ohne dessen Gegenwart* in der Anschauung vorzustellen.”²³⁶ De verbeeldingskracht is dus de mogelijkheid om aangedaan te worden door iets in de aanschouwing, zonder de aanwezigheid van het voorwerp — aanschouwing zonder affectie. Tegelijkertijd heeft Kant het over de “Spontaneität, die jede Einbildung charakterisiert”.²³⁷ Het betreft het spontane, van zich uit, zich iets laten geven. Verbeelding is zowel actief als passief — in zekere zin zowel denken als aanschouwing.²³⁸

Deze dubbelheid blijkt scherper wanneer het woord *Einbildungskraft* onder de loep nemen, dat namelijk zowel verwijst naar ‘bouwen’ (*bilden*) als naar ‘aanblik’ (*Bild*).²³⁹ Kant zegt: “Die Einbildungskraft soll nämlich das Mannigfaltige der Anschauung in ein *Bild* bringen.”²⁴⁰ Dit brengen slaat op het bouwen, namelijk als het openen van een horizon waarbinnen de dingen zich binnen een beeld kunnen tonen — *als* dit of dat. Zo verenigt de synthese van de verbeelding het meerdere *tot hetzelfde*.

Formeel beschouwd is het begrip het voorstellen van een algemene vorm als eenheid waaronder het aanschouwelijk menigvuldige op een bepaalde manier verenigd kan worden. Dit is wat bedoeld wordt met het *bepalen* door het begrip als algemene voorstelling, namelijk van de afzonderlijke gevallen als particuliere voorstellingen in de aanschouwing. Kant begrijpt zo het begrip

²³³ B 103

²³⁴ GA25 277

²³⁵ Vgl. Heidegger over dit punt, GA3 63: “Damit wird zunächst angedeutet, daß offenbar alles, was überhaupt an Synthesistrukturen sich im Wesensbau der Erkenntnis zeigt, durch die Einbildungskraft erwirkt ist.”

²³⁶ B 151

²³⁷ B 277 noot 1

²³⁸ GA25 278: “Mithin ist die Einbildungskraft eine Anschauung ohne *Affektion*, eine Anschauung zwar, aber doch *Funktion* — weder nur das eine noch nur das andere, sondern sowohl in gewisser Weise Anschauung als auch in gewisser Weise Denken. So wird schon aus der nur ganz rohen Explikation der Struktur der Einbildungskraft ihr Doppelcharakter deutlich.”

²³⁹ GA3 90, 129

²⁴⁰ A 120

als *regel* voor het verbinden van voorstellingen,²⁴¹ voor de denkende bepaling van wat onder het begrip valt,²⁴² en hij karakteriseert overeenkomstig het verstand als het vermogen van regels.²⁴³ Hoe moeten we dit regelende van het begrip nu verstaan? We weten immers dat dit niet kan betekenen dat de regel louter voorschrijft hoe een veelheid onder een eenheid geordend moet worden. Het begrip als vorm is van meet af aan betrokken op inhoud vanuit de aanschouwing. Dankzij het begrip als het algemene kan iets *als* iets onderkend worden. De regel schrijft dus *het zelfde* voor. Dit betekent dat het begrip als regel al het verbeelden aan zich moet hebben om aanblik gevend betrokken te kunnen zijn op de aanschouwelijk gegeven afzonderlijke dingen. De regel behelst al de verwijzing naar zijn mogelijke toepassing. Dat is wat Kant *schematisme* noemt.

Het probleem is hier: Hoe verhoudt zich nu het begrip tot de afzonderlijke gevallen die eronder vallen? Hoe is subsumptie²⁴⁴ van het particuliere onder het algemene mogelijk? Kant zegt dat het empirische begrip en het eronder vallende voorwerp *gleichartig* zijn.²⁴⁵ Dat betekent echter niet dat de toepassing van empirische begrippen geen probleem is, want de vraag blijft wat dit *van gelijke aard* zijn nu betekent. De toepassing van het begrip betekent juist dat de voorwerpen *als van de aard van het begrip* onderkend worden. Het toepassingsvraagstuk blijft dus bestaan.

Kant zegt dan ook dat een voorwerp van ervaring, “oder Bild desselben”, nooit het empirische begrip “erreicht”.²⁴⁶ Het begrip ‘huis’ overstijgt als algemene voorstelling, die voor vele geldt, dit afzonderlijke huis hier. Aan de andere kant, zoals Heidegger aangeeft, zou je ook kunnen zeggen dat het afzonderlijke huis juist meer behelst dan het begrip, namelijk alles wat het begrip van huizen in het algemeen voorstelt en daarbovenop zijn particuliere bijzonderheden.²⁴⁷ Wezenlijk is dat volgens Kant een “Bild” van een huis niets te maken heeft met het begrip als het algemene ene, met het oog waarop iets pas de aanblik ‘huis’ verkrijgt. Er kan nooit een afbeeldingsrelatie bestaan tussen begrip en voorwerp.²⁴⁸

Kant begrijpt het woord ‘beeld’ als de onmiddellijke aanblik die een afzonderlijk voorwerp, bijvoorbeeld een huis, in de aanschouwing biedt, of een afbeelding daarvan.²⁴⁹ Maar we zien nooit een afzonderlijk huis. We zien het altijd *al als* huis — dus binnen een aanblik. Het menselijk ken-

²⁴¹ Vgl. FD 146–7: “Wird überhaupt etwas als Bedingung für die Einigung und einheitliche Setzung eines Mannigfaltigen vorgestellt, so ist diese vorgestellte Bedingung als Regel des Verbindens genommen.”

²⁴² Vgl. GA25 40–1: “(...) sofern der Begriff etwas allgemeines enthält, ist er in seinem Wesen die Regel der denkenden Bestimmung der einzelnen Fälle, die unter ihn fallen.”

²⁴³ A 126: “Jetzt können wir ihn [= den Verstand] als das *Vermögen der Regeln* charakterisieren. Dieses Kennzeichen ist fruchtbarer und tritt dem Wesen desselben näher.” Zie ook B 197.

²⁴⁴ Latijn: *sub-sumere* = ‘eronder nemen’

²⁴⁵ B 176: “In allen Subsumtionen eines Gegenstandes unter einen Begriff muß die Vorstellung des ersteren mit der letztern *gleichartig* sein, d. i. der Begriff muß dasjenige enthalten, was in dem darunter zu subsumierenden Gegenstande vorgestellt wird, denn das bedeutet eben der Ausdruck: ein Gegenstand sei unter einem Begriffe enthalten.”

²⁴⁶ B 180

²⁴⁷ GA3 98: “Man könnte eher sagen, der empirische Anblick enthalte gerade alles, was auch der Begriff enthält, wenn nicht sogar mehr. Aber er enthält es nicht so, wie der Begriff es vorstellt, als Eines, das für viele gilt.”

²⁴⁸ GA3 94

²⁴⁹ Dit kan een werkelijk bestaand huis zijn of een louter imaginair voorgesteld huis (dankzij de empirische productieve *Einbildungskraft*). Zie B 181.

nen is nooit alleen aanschouwen,²⁵⁰ met eventueel daaraan toegevoegd een begrippelijke ordening. Het volstrekt enkelvoudige is voor het eindig menselijk kennen ontoegankelijk.

Dat wil zeggen dat het beeld als aanblik het dubbele aan zich heeft dat het meerdere huizen als het zelfde bij elkaar brengt, oftewel iets algemeen betreft, maar dat juist daarmee dit afzonderlijke huis hier als zodanig kan verschijnen. Het particuliere kan pas opkomen dankzij het algemene — en andersom. In het beeld, het verbeelden, ligt zo de brug tussen het begrip als algemene voorstelling en de afzonderlijke dingen die er door worden bepaald. Heidegger laat dit zien door erop te wijzen dat de aanblik van een afzonderlijk huis tegelijkertijd kan aanduiden hoe een huis er überhaupt uitziet.²⁵¹ Dit afzonderlijke huis hier kan een *voorbeeld* zijn voor wat het begrip ‘huis’ in het algemeen betekent.²⁵²

Hier ligt een aanwijzing naar wat een bij het begrip horend *schema* is, als “ein Produkt der Einbildungskraft”.²⁵³ Het schema is het verbeeldende aan het begrip, waardoor meerdere huizen de aanblik ‘huis’ kunnen bieden. Het begrip houdt van zich uit het aanschouwelijk gegevene een beeld voor, waarbinnen het *als* dit of dat kan verschijnen. We hebben al gezien dat de synthese van de verbeeldingskracht het prealabele verzamelen betreft waardoor het kennen en het voorwerp ervan zich binnen een eenheid van betekenis tot elkaar kunnen verhouden. Het begrip als schematiserende regel opent de mogelijkheid dat meerdere dingen onder een eenheid als aanblik bepaald kunnen worden. Kant zegt dat “die Synthesis [der Einbildungskraft] (...) die Einheit in der Bestimmung der Sinnlichkeit allein zur Absicht hat”,²⁵⁴ en het schema is “eine Regel der Bestimmung unserer Anschauung, gemäß einem gewissen allgemeinen Begriffe.”²⁵⁵ Het begrip voorgesteld als algemene eenheid die geldt voor een veelheid verhult dat het bij voorbaat de mogelijkheid tot *Versinnlichung*, zoals Heidegger dat noemt, aan zich moet hebben.²⁵⁶

Van hieruit kunnen we begrijpen wat er mee bedoeld kan worden dat een begrip een *betekenis* heeft. Het regelende van het begrip is een voortekening, het uittekenen van wat met bijvoorbeeld zoiets als ‘huis’ bedoeld wordt. Heidegger spreekt van het begrip als het trekken van een bepaalde omcirkeling: het opent een horizon waarbinnen dingen verzameld kunnen worden onder de aanblik ‘huis’.²⁵⁷ Kant geeft het voorbeeld van het begrip ‘hond’:

²⁵⁰ Vgl. GA3 21 noot f, 28 noot g

²⁵¹ GA3 94–5: “Wir sagen: dieses Wahrgenommene Haus z. B. zeigt, wie ein Haus überhaupt aussieht, mithin das, was wir im Begriff Haus vorstellen.”

²⁵² GA3 98: “Das Einzelne hat die Beliebigkeit verabschiedet, ist jedoch dadurch ein mögliches Beispiel für das Eine, das die vielgültige Beliebigkeit als solche regelt.”

²⁵³ B 179

²⁵⁴ B 179

²⁵⁵ B 180

²⁵⁶ GA3 96: “Was bisher so genannt wurde, das Vorstellen von vielgültiger Einheit, war nur ein abgelöstes Element des Begriffes, der gerade hinsichtlich seiner Funktion als Regel der aufgezeigten spezifischen Versinnlichung verdeckt blieb.”

²⁵⁷ GA3 95: “Worauf wir es abgesehen haben, ist der Umkreis des möglichen Aussehens als solcher, genauer das, was diesen Kreis zieht, dasjenige, was regelt und vorzeichnet, wie etwas überhaupt aussehen muß, um als ein Haus den entsprechenden Anblick bieten zu können.”

Der Begriff vom Hunde bedeutet eine Regel, nach welcher meine Einbildungskraft die Gestalt eines vierfüßigen Tieres allgemein verzeichnen kann, ohne auf irgend eine einzige besondere Gestalt, die mir die Erfahrung darbietet, oder auch ein jedes mögliche Bild, was ich in concreto darstellen kann, eingeschränkt zu sein.²⁵⁸

We kunnen hier wederom de merkwaardige dubbelheid van het *einbilden* merken, namelijk dat het een bouwen is dat erop aangelegd is aanblik te krijgen. Wat de verbeeldingskracht doet is het “verzeichnen”, het tekenen van de contouren van een gestalte waaronder meerdere honden als hetzelfde bij elkaar kunnen komen — en wel zodanig dat dit *overeenkomstig een eenheid* gebeurt, die als zo sturende een *regel* is. Deze voorgaande eenheid is wat het begrip uitdrukkelijk “bedeutet”. Het begrip geeft zo de gelegenheid *als* hond te verschijnen.

Wanneer Kant spreekt over het “verzeichnen” van de “Gestalt eines vierfüßigen Tieres”, dan kan dat dus niet betekenen dat er een soort schets gegeven wordt van hoe een hond er ongeveer uit ziet. Deze schets zal namelijk altijd ‘slechts’ een “besondere Gestalt” of beeld, dus een eenvoudige voorstelling van een hond zijn, en daarmee nooit de algemeenheid van het begrip bereiken. Ook kan het niet gaan om het definiëren van het begrip als het opsommen van een reeks gemeenschappelijke kenmerken waaraan alle honden voldoen, bijvoorbeeld ‘viervoeter’ en ‘kwispelend’. Een dergelijke opsomming is niet alleen nooit te geven — er zijn altijd dieren aan te geven waar die kenmerken op van toepassing zijn, maar die we niettemin geen hond noemen, of er zijn dieren die we wel als hond kennen maar die niet voldoen aan de opgegeven kenmerken —, belangrijker is dat het hier erom gaat dat iets dankzij het verbeelden van het begrip *identiteit* verkrijgt. Het gaat om de mogelijkheid dat iets kan verschijnen *als* hond, en wij ons binnen die eenheid van betekenis tot de hond kunnen verhouden.

Terzijde: Heidegger wijst er uitdrukkelijk op dat de *Einbildungskraft* nooit kan slaan op de fantasie als het ongebonden zich iets ‘in gedachten voorstellen’,²⁵⁹ of het pure zich iets inbeelden van wat niet werkelijk bestaat.²⁶⁰ Het gaat juist om het regelgevende voor het verenigen van voorstellingen dat elk begrip aan zich heeft. Het begrip stelt de regel voor waaraan het zelf in het verenigen gebonden is. Het inbeelden betreft dan eigenlijk woordelijk het *bouwen* als trekken van een omgrenzing *waarbinnen* een aanblik kan opkomen.

Uit het bovenstaande blijkt ook dat we het schematisme van de verbeeldingskracht niet zo moeten voorstellen, dat er *eerst* een begrip is, dat *vervolgens* door middel van een schema toegepast

²⁵⁸ B 180

²⁵⁹ GA25 279

²⁶⁰ GA3 138–9

kan worden op de aanschouwelijk gegeven dingen.²⁶¹ Heidegger wijst erop dat het begrip in wezen niets anders *is* dan schematiseren: het openen van de mogelijkheid dat iets een aanblik kan bieden.²⁶² Kant zegt dan ook: het begrip “bezieht sich jederzeit unmittelbar auf das Schema der Einbildungskraft”.²⁶³ Het denken articuleert wat al prealabel verzameld is binnen een wijze van verschijnen, een ‘als’. De “Synthesis *auf Begriffe* (...) bringen” door het verstand verschaft zo pas “Erkenntnis in eigentlicher Bedeutung”.²⁶⁴ Het verstand is dus nodig voor het kennen, maar het is altijd al aangewezen op de synthese van verbeeldingskracht.

Dit verenigend *tot een begrip* brengen van een voorgaande eenheid is de grond van de formeel-logische subsumptie als het *onder een begrip* vatten van verschillende voorstellingen. De vraag is: hoe kan deze grond ter sprake gebracht worden? Elk begrippelijk spreken staat onder de aanspraak van het aanblik krijgen als verbeelden. Deze aanspraak kan niet door datzelfde spreken besproken worden — zij onttrekt zich in elke vanzelfsprekende, namelijk begrippelijke en oordelende, verhouding tot de dingen. Het betreft immers datgene wat er *tussen* kennen en ding moet gebeuren, wil hun verhouding mogelijk zijn. Zoals Kant zegt: we zijn de synthese van de *Einbildungskraft*, “ohne die wir überall keine Erkenntnis haben würden, (...) uns aber selten nur einmal bewußt”.²⁶⁵ Het zeldzame spreken dat weet heeft van de zich onttrekkende aanspraak waaronder het staat is de filosofie. We kunnen nu merken dat hiervoor bij Kant aanwijzingen zijn te vinden, en wel onder de noemer ‘synthese’.

²⁶¹ Zie bijvoorbeeld De Boer 2010.87

²⁶² GA3 98: “(...) der Begriff ist über dieser so regelnden Einheit der Regel hinaus nichts. Was die Logik Begriff nennt, gründet im Schema.” (Heidegger voegt hier in zijn handexemplaar van het *Kantbuch* aan toe, GA3 98 noot b: “hier zeigt sich schon, wie es mit “der” Logik bewandt ist!”)

²⁶³ B 180

²⁶⁴ B 103

²⁶⁵ B 103

5 CATEGORIEËN

Tot nu toe hebben we over het fenomeen van de synthese in het *empirische* kennen gesproken. Kant volgend bleek dat zelfs de empirische begripsvorming, het handelen van het empirische denken, aangewezen is op het aanschouwelijk gegevene. Dit betekende niet zozeer dat het denken nu eenmaal ruw materiaal aangeleverd moet krijgen om dit aan zijn begrippelijke ordening te kunnen onderwerpen. De subsumptie is pas mogelijk dankzij een voorgaande synthese die denken en aanschouwen oorspronkelijk in elkaar voegt,²⁶⁶ en deze synthese heeft te maken met het verbeelden als laten opkomen van een aanblik.

Deze oorsprong van de empirische begripsvorming blijkt vanuit Kants vraag naar de *zuivere* verstandsbegrippen.²⁶⁷ Kant is het in de *Kritik der reinen Vernunft* immers te doen om het zuivere kennen, waarvan we met Heidegger gezien hebben dat het daarbij gaat om het *ontologische* kennen van de voorwerpelijheid, op basis waarvan elke empirische voorwerpsbetrekking pas mogelijk is. Dankzij het voorgaande verstaan van de *voorwerpelijheid* kunnen we ons überhaupt pas tot iets *als een voorwerp* verhouden. De categorieën stellen als noties — als begrippen van het als geïsoleerd beschouwde verstand — de eenheden voor waaronder de verschillende wijzen van verenigen in het oordeel plaatsvinden. Tegelijkertijd is de categorie het element dat in vereniging met de zuivere aanschouwing het zuivere kennen vormt, en zo het voorwerp in zijn voorwerpelijheid bepaalt. Het gaat hier dan om de *zuivere synthese* van de verbeeldingskracht, hetgeen Heidegger de zuivere veritatieve of *ontologische synthese* noemt.²⁶⁸ Het zuivere verstand als a priori betrokken op voorwerpen is de plek waar het zuivere verstandsbegrip gezocht moet worden²⁶⁹ — oftewel de zuivere synthese.

Kant zegt nu: “Die *reine Synthesis, allgemein vorgestellt*, gibt nun den reinen Verstandesbegriff.”²⁷⁰

Dat betekent dat de categorie inderdaad niet haar oorsprong heeft in het abstracte denkvermogen

²⁶⁶ GA3 61: “Die Frage nach der Wesenseinheit von reiner Anschauung und reinem Denken kommt aus der vorgängigen Isolierung dieser Elemente her. Der Charakter der ihnen zugehörige Einheit läßt sich deshalb zunächst so vorzeichnen, daß gezeigt wird, wie jedes dieser Elemente das andere strukturmäßig fordert. Sie zeigen Fugen, die auf ein Ineinandergefügtes vordeden. Die veritative Synthesis ist dann das, was sich nicht nur in diese Fugen, die Elemente zusammenfügend, einfügt, sondern diese Fugen allererst “fügt”.”

²⁶⁷ Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de opzet van het Schematisme-hoofdstuk. Kant begint met te beweren dat de empirische subsumptie geen probleem is en de toepassing van de categorieën op de verschijnselen wel (B 176). Deze heeft derhalve “ein Drittes” nodig als bemiddelaar tussen beide, het transcendentale schema (B 177–8). Van hieruit blijkt vervolgens dat ook het empirische begrip, om toegepast te kunnen worden op de voorwerpen van de ervaring, aangewezen is op schematisme (B 180).

²⁶⁸ GA3 60, 61. Vgl. GA25 265, waar Heidegger spreekt van de “gnoseologische Synthesis”, oftewel van de synthese die de *gnōsis*, de kennis als vereniging van denken en aanschouwen betreft. Even later heeft hij het echter over deze synthese als de betrokkenheid van het denken op de aanschouwing, “die wir mit Absicht ohne Namen lassen” (GA25 266).

²⁶⁹ GA25 246: “(...) die Beziehung des Verstandes auf Gegenstände [ist] nicht gemeint im Sinne und innerhalb einer empirischen Erkenntnis, gefragt ist nach einer *solchen Beziehung des Denkens auf Gegenstände, die diese* nicht als bestimmte Erfahrungsgegenstände, sondern *a priori als Gegenstände begrifflich bestimmt*. Das *reine Verstandesvermögen als a priori auf Gegenstände bezogenes* ist der Ursprungsort für die Begriffe transzendentalen Inhalts.”

²⁷⁰ B 104

als pure functie van verenigen in oordelen. Wanneer gezegd wordt dat de inhoud van de categorieën de eenheden zijn die het verenigen in oordelen leiden, dan is dat maar de halve waarheid. De eigenlijke oorsprong is de zuivere synthese. De synthese is het prealabele doorlopen, opnemen en verbinden van de aanschouwelijk gegeven menigvuldigheid opdat het denken er op betrokken kan zijn. “Eine solche Synthesis ist *rein*, wenn das Mannigfaltige nicht empirisch, sondern a priori gegeben ist (wie das im Raum und der Zeit).”²⁷¹ Aangezien het uiteindelijk de *tijd* als universele vorm van de aanschouwing betreft, gaat het bij de zuivere synthese om a priori manieren om eenheid te brengen in de tijd als zuivere menigvuldigheid van nu-momenten.²⁷²

Kant zegt uitdrukkelijk dat deze zuivere synthese onder een voorgaande eenheid staat.²⁷³ Heidegger wijst er nu op dat deze synthetische eenheid a priori inhoudelijk bepaald wordt door wat zij verenigt, namelijk de tijd.²⁷⁴ De zuivere synthese van de verbeeldingskracht is derhalve een verenigen dat *gestuurd* wordt door de eenheid van de tijd, terwijl deze eenheid pas zo überhaupt aan de tijd *ontspringt*.²⁷⁵ We zien hier wat we ook al ten aanzien van de empirische synthese zagen: het gaat om een verenigen in de richting van een eenheid die tegelijkertijd al leidend was voor dit verenigen. De zuivere verbeeldingskracht laat de tijd zichzelf verenigen — en bepaalt zo bij voorbaat de wijze waarop voorwerpen als zodanig verschijnen, en wij ons er oordelend toe verhouden. De zo begrepen synthese “geeft” nu het zuivere verstandsbegrip. De inhoud van de categorie is primair de synthetische eenheid a priori.²⁷⁶ De categorie als eenheid die het verenigen in het oordeel bepaalt is slechts één kant van de zaak. De categorieën geven uitdrukking aan de zuivere synthese als datgene wat er *tussen* de dingen en de oordelen erover moet gebeuren, willen beide op elkaar betrokken kunnen zijn.

De zuiver formeel beschouwde categorie van causaliteit zegt niets anders dan: “als a, dan b”. Als zodanig is zij puur een wijze waarop voorstellingen in een oordeel verbonden kunnen worden: “als het regent, dan worden de daken nat”. De eigenlijke “Bedeutung” van de categorie ligt

²⁷¹ B 103

²⁷² Het betreft hier de pure menigvuldigheid van de tijd, en *nog niet* de tijd als *opeenvolging* van nu-momenten. Opeenvolging is namelijk zelf al een wijze van verenigen in de tijd, uitgedrukt in de categorieën van kwantiteit. Zo *brengt* de zuivere synthese van de verbeeldingskracht, door middel van het schema van kwantiteit, *de tijd zelf als opeenvolging voort*. B 182: “Das reine *Schema der Größe* aber (quantitatis), als eines Begriffs des Verstandes, ist die *Zahl*, welche eine Vorstellung ist, die die sukzessive Addition von Einem zu Einem (Gleichartigem) zusammenbefaßt. Also ist die Zahl nichts anderes, als die Einheit der Synthesis des Mannigfaltigen einer gleichartigen Anschauung überhaupt, dadurch, daß ich die Zeit selbst in der Apprehension der Anschauung erzeuge.”

²⁷³ B 104: “Ich verstehe aber unter dieser Synthesis diejenige, welche auf einem Grunde der synthetischen Einheit a priori beruht.”

²⁷⁴ GA25 283: “Nun ist aber diese reine Synthesis eine solche, die sich — imaginativ vollzogen — auf die *reine Anschauungsmannigfaltigkeit der Zeit* bezieht, mithin muß sich die Einheit und ihr möglicher Inhalt primär aus dem her bestimmen, was da überhaupt je in solcher reinen imaginativen Synthesis geeinigt wird. Eine *reine Synthesis* ist demnach ihrem Wesen nach derart, daß sie als tragende und leitende *Einheit* je eine solche verlangt, die sich primär aus dem reinen Anschauungsgehalt dessen bestimmt, was da geeinigt wird — d. h. aus der *Zeit*.”

²⁷⁵ GA25 283: “Kant nennt diese Einheit in verkürzter und mißverständlicher Ausdrucksweise “*synthetische Einheit a priori*”, und meint damit die aus dem *Wesgehalt des Geeinigten* her bestimmte Einheit, d. h. die Einheit, die aus der reinen imaginativen anschauungsbezogenen Synthesis entspringt und sie zugleich leitet.”

²⁷⁶ GA25 283: “Diese reine Synthesis, d. h. die *imaginativ geeinigte Zeit*, macht den *Inhalt* eines Begriffes aus, den Kant Verstandsbegriff nennt.”

echter in haar “Beziehung auf Objekte”.²⁷⁷ Dat betekent dat causaliteit het voorstellen van een eenheid als regel is, waaronder het regenen en het nat worden van de daken als noodzakelijk opeenvolgend in de tijd worden verbonden, en tegelijkertijd het verenigen in het oordeel erover als het menselijk verhouden ertoe mogelijk maakt.²⁷⁸ Zo stelt de categorie van causaliteit — een aspect van — de *voorwerpelijkheid* voor waarbinnen het aanschouwelijk gegevene zich *als voorwerp* kan tonen, en het menselijk kennen als oordelen er op betrokken kan zijn.

Let wel: Kant spreekt over de categorieën als “[d]ie Begriffe, welche dieser reinen Synthesis *Einheit* geben, und lediglich in der Vorstellung dieser notwendigen synthetischen Einheit bestehen”.²⁷⁹ Het voorstellen door het zuivere verstandsbegrip is dus niet het produceren van eenheid, maar het geven van een eenheid *die er al is* — namelijk aangereikt vanuit de zuivere synthese zelf. We zien hier een bevestiging van het feit dat de zuivere synthese onder een leidende eenheid staat, die tegelijkertijd pas dankzij dit verenigen van zich blijf kan geven.²⁸⁰

Algemeen voorstellen betekent: tot een begrip — als *repraesentatio communis* — brengen.²⁸¹ Bij empirische begrippen hebben we gezien dat het *tot een begrip brengen* van de synthese als verbeelding verborgen raakte in de formeellogische voorstelling van het begrip als het algemene dat meerdere voorstellingen *onder* zich behelst. Het denken is weliswaar primair verbeelding, dat wil zeggen openheid voor het krijgen van een eenheid als aanblik. Dankzij deze eenheid kan het weggaand ontwerpen van het denken betrokken zijn op de aankomst in de ervaring van het voorwerp. Maar in de bereikte eenheid van het begrip — als restloos samenvallen met de begrepen dingen — onttrekt zich de oorspronkelijke openheid en de verbeeldende eenheid als weggang en terugkeer.

Dit ligt anders met de categorieën als de begrippen van de transcendentale logica, het filosofisch denken. Kant zegt:

Analytisch werden verschiedene Vorstellungen *unter* einen Begriff gebracht, (ein Geschäfte, wovon die allgemeine Logik handelt). Aber nicht die Vorstellungen, sondern die *reine Synthesis* der Vorstellungen *auf* Begriffe zu bringen, lehrt die transz. Logik.²⁸²

²⁷⁷ B 185

²⁷⁸ Vgl. B 181: “Dagegen ist das Schema eines reinen Verstandesbegriffs etwas, was in gar kein Bild gebracht werden kann, sondern ist nur die reine Synthesis, gemäß einer Regel der Einheit nach Begrifen überhaupt, die die Kategorie ausdrückt, und ist ein transzendentes Produkt der Einbildungskraft, welches die Bestimmung des inneren Sinnes überhaupt, nach Bedingungen seiner Form, (der Zeit,) in Ansehung aller Vorstellungen, betrifft (...).”

²⁷⁹ B 104

²⁸⁰ GA3 63: “Zugleich bedarf sie [= die reine Synthesis] aber der Hinblicknahme auf eine leitende Einheit. Zur reinen Synthesis gehört demnach, daß sie als vorstellendes Einigen im vorhinein die ihr zugehörige Einheit als solche, d. h. allgemein vorstellt. Allgemein-Vorstellen dieser ihr wesenhaft eigenen Einheit heißt jedoch: die reine Synthesis bringt sich hinsichtlich der in ihr vorgestellten Einheit auf den Begriff, der ihr selbst Einheit gibt.”

²⁸¹ GA25 282: “Wir wissen, daß ‘allgemeine Vorstellung’, ‘repraesentatio communis’, ein Titel ist für das formale Wesen des Begriffs; ‘allgemein vorgestellt’ heißt demnach so viel wie ‘auf den Begriff gebracht’.”

²⁸² B 104

We zien hier wederom dat Kant met *analyse* de empirische en formeellogische begripsvorming aanduidt, namelijk de reflectie als het vergelijkend eruithalen van het gemeenschappelijke uit de aanschouwelijk gegeven menigvuldigheid. Zo ontstaat het begrip als voorstelling van een algemene eenheid die het veelvuldige verschillende gemeen heeft. De verschillende voorstellingen worden *onder* het begrip gebracht. Dit betreft dus het kennen van de empirische wetenschappen. Heidegger laat nu zien: Radicaal hiervan onderscheiden is de filosofische begripsvorming van de *transcendentale logica*. Hierbij wordt de zuivere synthese *tot* begrippen — de categorieën — gebracht. Dit betekent dat de zuivere verstandsbegrippen niet zomaar algemene voorstellingen zijn die op voorwerpen toegepast kunnen worden, maar zij geven *als begrippen* tegelijkertijd blijk van hun eigen oorsprong: de zuivere synthese die elke betrekking tussen begrip en voorwerp pas mogelijk maakt.²⁸³ Deze begripsvorming betreft de filosofische methode als *transcendentale analytica* — waar we in de Conclusie nog op terugkomen — en heeft op geen enkele manier iets te maken met reflectie.²⁸⁴

Hier ligt de methodische aanwijzing die we bij Kant kunnen aantreffen. De categorieën als begrippen van de filosofie zijn verdeeld: als begrippen zijn het algemene voorstellingen die op voorwerpen toegepast zouden kunnen worden.²⁸⁵ Maar hun eigenlijke zin bestaat erin dat ze van zichzelf als begrippen wegwijzen naar de grond van waaruit elke begripsvorming pas mogelijk is. De categorieën zijn dus ook geen begrippen die zich door een grotere algemeenheid onderscheiden van empirische begrippen.²⁸⁶ Via deze begrippen wordt de *algemeenheid* van begrippen überhaupt probleem. Zo blijkt de grond van de algemeenheid als het synthetisch verbeelden: het geven van een opening waarbinnen *hetzelfde, identiteit* kan opkomen.²⁸⁷ De synthese kan nooit *onder* een begrip gebracht worden, als een object tegenover het denken. Het betreft hier immers een fenomeen dat het denken in zijn betrokkenheid op objecten pas mogelijk maakt, en zit elk begrip dus al in de rug. De synthese kan alleen verborgenerwijs van zich blijk geven doordat zij *tot* een

²⁸³ Heidegger spreekt hier van het grondige onderscheid tussen *ontische* en *ontologische* begripsvorming. GA25 285–6: “*Ontische* Begriffsbildung verfährt so, daß sie vorgegebenes Mannigfaltiges — die Erscheinungen — durch Komparation, Reflexion und Abstraktion unter eine Einheit bringt, gemäß der dann dieser Begriff für weitere mögliche empirische Gegenstände gilt. Die *ontologische* Begriffsbildung dagegen bringt nicht vorgegebene Gegenstände ‘unter’ Begriffe, sonder die reine Synthesis des reinen Mannigfaltigen ‘auf Begriffe’. Das bedeutet: Es soll hier im Blick auf die volle Wesensstruktur der reinen imaginativen zeitbezogenen Synthesis die ihr strukturmäßig zugehörige Einheit herausgestellt werden, welche Einheit als reiner Verstandesbegriff bezeichnet wird.”

²⁸⁴ Zoals bijvoorbeeld De Boer de zuivere begripsvorming als “filosofische reflectie” interpreteert. De Boer 2010.12, 52, 54, 63, 84.

²⁸⁵ Hier ligt ook het gevaar van de *metaphysica specialis*, de rationele metafysica waar Kant in zijn *Kritik* tegen polemiseert: het onbelemmerd toepassen van de verkregen zuivere begrippen op objecten die nooit in de ervaring gegeven kunnen worden (God, ziel, wereld).

²⁸⁶ GA3 111: “Wenn nun aber die Kategorien als ontologische Begriffe mit den empirischen Gegenständen und den Begriffen derselben nicht gleichartig sind, dann kann ihre “Allgemeinheit” auch nicht die einer nur gradweise höheren Stufe von Allgemeinheit einer höheren bzw. obersten ontischen “Gattung” sein.” GA25 286: “Durch den genannten Unterschied ist sichtbar gemacht, daß die Kategorien nicht auf dem Wege der *empirisch-ontischen* Abstraktion und Verallgemeinerung zu gewinnen sind, aber ebensowenig rein *logisch*.”

²⁸⁷ GA3 111: “Mit der Begriffsbildung überhaupt muß die “Allgemeinheit” des Vorstellens Problem werden.” Vgl. GA3 168

begrip gebracht wordt — een begrip dat zo zijdelings iets laat zien van zijn eigen herkomst.²⁸⁸

De synthese van de verbeeldingskracht *verbergt* zich dus noodzakelijkerwijs in elk kennen als de oorsprong ervan. De synthese beschouwd als vertrekkend vanuit de begrippen van het verstand heet schematisme. Kant zegt:

Dieser Schematismus unseres Verstandes (...) ist eine verborgene Kunst in den Tiefen der menschlichen Seele, deren wahre Handgriffe wir der Natur schwerlich jemals abraten, und sie unverdeckt vor Augen legen werden.²⁸⁹

Kant spreekt hier van het schematisme *van* het verstand. We moeten hier echter het verstand niet geïsoleerd, maar in zijn primaire voorwerpsbetrokkenheid begrijpen. Dit verstand is wezenlijk verbeeldend, en heeft daarmee zijn grond in de synthese van de verbeeldingskracht. Het verstand is dan niet de bezitter van het schematisme als één van zijn functies, maar omgekeerd: het verstand is in zekere zin van het schematisme — de verbeeldingskracht — zelf als datgene wat het verstand in zijn betrokkenheid op de dingen pas mogelijk maakt. Het verbeelden is de noodzakelijkerwijs verborgen kunst die in elk verstandelijk begrijpen en oordelen over de dingen ligt. Het kan nooit *unverdeckt* voor ogen gelegd worden, nooit als object tegenover het kennen gebracht en onder begrippen gevat worden. Het kan echter wel *verdeckt* van zich blijk geven — tot begrip gebracht in de zuivere begrippen van de transcendentale analytica. Deze begrippen spreken in bedekte termen van hun oorsprong. Zo onthult het denken zichzelf als *in sich selbst* voorwerpsbetrokken, dankzij de zuivere synthese van de verbeeldingskracht.²⁹⁰

Het schematisme bestaat als “Handgriffe”, handelingen die tot begrippen leiden. Dit gebeurt als synthese, het verenigend laten opkomen van eenheid. Het denken is zo het open houden van de mogelijkheid om binnen een eenheid op de aanschouwing betrokken te zijn. Heidegger laat zien dat dit alleen mogelijk is dankzij een *openheid* die handeling en eenheid op elkaar afstemt, en zich hierin weghoudt. Deze openheid is de volstrekt ontoegankelijke *oorsprong* waaraan de synthese zelf ontspringt — hier door Kant genoemd: de *natuur*.

Bij Kant vinden we zo volgens Heidegger een aanwijzing naar de mogelijkheid van filosofie als *Ursprungsenthüllung* — hetgeen niet kan betekenen dat de oorsprong aan de verborgenheid onttrokken wordt, zijn ontoegankelijkheid opgeheven wordt, en in het licht van het denken onder

²⁸⁸ GA25 303–4: “Was heißt: *Entspringen* von Begriffen? Sie haben ihrem *Inhalt* nach eine bestimmte *Herkunft*; daß diese Begriffe aus der reinen Synthesis entspringen, will also sagen: Allein im Blick auf die reine Synthesis ist auszumachen, was diese Begriffe dem Inhalte nach sind.”

²⁸⁹ B 180–1

²⁹⁰ GA25 312: “Kant spricht zwar von den beiden Stämmen der reinen Erkenntnis — reiner Anschauung und reinem Denken —, aber im vorangehenden haben wir gerade herausgestellt, daß das Denken *in sich selbst* anschauungsbezogen und *daher gegenstandsbezogen* ist; die reinen Begriffe sind in sich gegründet in der reinen imaginativen Synthesis der Zeit.”

een begrip gebracht wordt. Het betreft het al denkend letten op de synthese, deze volgend in haar ontspringen, opdat zij zelf blijk geeft van haar eigen oorsprong. Dit is ook de betekenis van Heideggers uitleg van de *Kritik der reinen Vernunft* als een *Grundlegung der Metaphysik*.²⁹¹

De eigenaardigheid van de methode van het filosofisch spreken — als verstoelen blijk geven van zijn eigen oorsprong — wordt scherp duidelijk uit de volgende uitspraak van Kant:

[D]ie Synthesis (...) ist also das erste, worauf wir Acht zu geben haben, wenn wir über den ersten Ursprung unserer Erkenntnis urteilen wollen.²⁹²

We zien hier wederom dat het aandacht hebben voor de synthese iets kan laten blijken van de eerste oorsprong van onze kennis. Nu voltrekt zich het eindig menselijk kennen in oordelen. Er is hier dus sprake van oordelen over de oorsprong van het oordelen — een flagrante cirkel. Dat heeft alleen zin wanneer het “urteilen” hier anders wordt. Al oordelend doet het denken een stap terzijde om zicht te krijgen op datgene wat het oordelen en de objecten ervan als op elkaar betrokken heeft gegeven: de synthese. Dit verdeelde “Acht geben” om zicht te krijgen op de zich weghoudende oorsprong is de aard van het filosofisch spreken.

²⁹¹ GA3 65: “Dieser Grundlegung wird zur Aufgabe gemacht, die reine Synthesis als solche ans Licht zu bringen. Weil sie aber Handlung ist, kann ihr Wesen nur so offenbar werden, daß sie in ihrem Entspringen selbst verfolgt wird. Jetzt erst zeigt sich aus dem, was sich als Thema der Grundlegung aufdrängt, warum eine Grundlegung der ontologischen Erkenntnis zu einer Enthüllung des Ursprungs der reinen Synthesis, d. h. dieser in ihrem Entspringen-lassen als einem solchen, werden muß.” Zie ook GA3 140–1

²⁹² B 103

CONCLUSIE

Deze scriptie begon met de vraag naar een manier van filosofisch spreken ten tijde van de alomtegenwoordigheid van het wetenschappelijk spreken. De aard van het wetenschappelijk spreken is propositioneel: het stelt de wijze voor waarop iets van zich blijk kan geven, om vervolgens vaststellend bij dat iets aan te kunnen komen. Het raadsel is, zoals we hebben gezien, dat in deze ontwerpende gang van spreken *identiteit* opkomt. Dankzij de propositie kan iets *als* iets verschijnen. Dit spreken verenigt zo meerdere dingen binnen de eenheid van een aanblik. Dit is echter alleen mogelijk als dit verenigen al gestuurd werd door een eenheid die dankzij het verenigen naar voren wordt gehaald. Dit sturen kan propositioneel niet ter sprake gebracht worden. Hier ligt een aanwijzing naar een filosofische methode die oog heeft voor deze verborgen aanspraak.

Aan de hand van Heidegger blijkt dat we hiervoor bij Kant te rade kunnen gaan. Kant ziet immers in dat begrippen en oordelen nooit op zichzelf staan, maar alleen dankzij de synthese van de *Einbildungskraft* op de dingen betrokken kunnen zijn. Het denken is primair verbeeldend; het laat de dingen binnen een aanblik verschijnen. We hebben gezien dat de categorieën die begrippen zijn die uitdrukking geven aan de oorspronkelijke synthese van de verbeelding. Voor Kant behoren de categorieën tot het transcendentale kennen: het overstijgen van de voorwerpen richting de voorwerpelijheid, als de aanblik waarbinnen de voorwerpen überhaupt *als* voorwerpen van het empirische kennen kunnen verschijnen. Heidegger heeft ons erop gewezen dat de categorieën alleen zin hebben wanneer ze uitwijkend spreken, niet rechtstreeks de a priori syntheses bespreken — het gaat om het transcendentale als oorsprong van elk spreken. De categorieën zijn geen laatste algemene principes van de menselijke kennis, die de synthese reflexief aan het licht brengen. De oorspronkelijke eenheid van denken en aanschouwen *blijft* in duister gehuld, en kan alleen zijdelings, *als* het duistere, van zich blijk geven.²⁹³

Wat zegt Kant over de filosofische methode? Het transcendentale ter sprake brengen betekent: transcendentale logica. In het bijzonder gaat het ten aanzien van de zuivere begrippen om *transcendentale analytica*.²⁹⁴ We zullen nu eerst bespreken wat ‘transcendentiaal’ als kenmerk van de filosofische methode betekent, om af te sluiten met te bekijken waar ‘analytica’ op kan duiden.

²⁹³ GA3 65: “Was jetzt als Wesenseinheit der reinen Erkenntnis sichtbar wird, ist weit entfernt von der leeren Einfachheit eines letzten Prinzips. Es bekundet sich vielmehr als eine vielgestaltige Handlung, die in ihrem Handlungscharakter sowohl als auch in der Vielgliedrigkeit ihres Einigens dunkel bleibt. (...) Dieser Grundlegung wird zur Aufgabe gemacht, die reine Synthesis als solche ans Licht zu bringen. Weil sie aber Handlung ist, kann ihr Wesen nur so offenbar werden, daß sie in ihrem Entspringen selbst verfolgt wird. Jetzt zeigt sich aus dem, was sich als Thema der Grundlegung aufdrängt, warum eine Grundlegung der ontologischen Erkenntnis zu einer Enthüllung des Ursprungs der reinen Synthesis, d. h. dieser in ihrem Entspringen-lassen als einem solchen, werden muß.”

²⁹⁴ Als het *positieve* deel van de transcendentale logica. Het *negatieve* deel, waarin oneigenlijk gebruik van de zuivere verstandsbe-
grippen en oordelen wordt afgewezen, heet transcendentale dialectiek. Zie B 87–8.

Waar ligt nu de aanwijzing bij Kant? We hebben gezien dat Kant weet dat het wetenschappelijk kennen pas op gang kan komen wanneer bij voorbaat de voorwerpen van dat kennen in hun voorwerpelijheid zijn bepaald. Dit is de zin van het mathematisch natuurontwerp — bijvoorbeeld in de bewegingswetten van Newton —, dat van tevoren vastlegt wat natuur mag heten, en dat zo de dingen klaarlegt in hun fysische identiteit opdat het kennen zich ertoe kan verhouden. Kant spreekt hier van *synthetische oordelen a priori*. Voor Kant is het duidelijk dat ik mij pas tot een voorwerp kan verhouden wanneer het bij voorbaat *als voorwerp* tegenover mij verschijnt. Dit voorgaande verstaan van de voorwerpelijheid heet bij Kant synthetische kennis a priori. Kant noemt dit het *transcendentale*, dat het tussengebied betreft dat kennen en gekende bij voorbaat op elkaar betrokken laat zijn. Wat is nu het transcendentale kennen als filosofie? Kant zegt:

Ich nenne alle Erkenntnis *transzendental*, die sich nicht sowohl mit Gegenständen, sondern mit unserer Erkenntnisart von Gegenständen, so fern diese a priori möglich sein soll, überhaupt beschäftigt.²⁹⁵

Het transcendentale betreft de “Erkenntnisart” (de *wijze* van kennen), van “Gegenstände überhaupt” (de voorwerpen *als zodanig*). Het gaat dus om de verschijningswijze van de dingen *en* de wijze van kennen die daaraan beantwoordt — oftewel de manier waarop kennen en voorwerp elkaar überhaupt tegemoet treden. De transcendentale filosofie houdt zich niet bezig met dingen, ook niet met de uitspraken over de dingen, maar draait zich een kwartslag om zicht te kunnen krijgen op wat er *tussen* beide gebeurd moet zijn willen zij op elkaar betrokken kunnen zijn.²⁹⁶ Kant noemt het transcendentale denken in bovenstaand citaat ook *Erkenntnis*, maar dat dit iets totaal anders is dan elke empirische *Erkenntnis von Gegenständen* moge duidelijk zijn.

De wetenschappen praten propositioneel over de dingen. Zo doen paleontologen uitspraken over eencelligen uit het Precambrium. Wanneer we vragen wat het propositionele spreken *zelf* is, hoe het zelf mogelijk is, dan wordt ons spreken *kwalitatief* anders. Het gaat niet — zoals we ook ten aanzien van de categorieën gezien hebben — om abstractere vragen of vragen van kwantitatief grotere algemeenheid. Er ontstaat een fundamenteel onderscheid. Ons spreken wordt transcendentaal: het *scheidt* zich van de vanzelfsprekende propositionele wijze van spreken, maar zo, dat de propositie *zelf in de blik blijft* en überhaupt pas verschijnt — ten opzichte van haar oor-

²⁹⁵ B 25

²⁹⁶ Heidegger zegt dit zeer scherp, FD 140: “Wir sind jetzt nicht nur nicht auf den Gegenstand der Aussage gerichtet, sondern auch nicht auf die Form der Aussage als solche, vielmehr darauf: wie der Gegenstand Gegenstand der Aussage ist, wie die Aussage den Gegenstand im Vorhinein vorstellt, wie unsere Erkenntnis zum Gegenstand hinübersteigt, transzendiert, und wie dabei — in welcher gegenständlichen Bestimmtheit — der Gegenstand begegnet. Diese Betrachtungsweise nennt Kant die transzendentale. In gewisser Weise steht der Gegenstand im Blick, in gewisser Weise auch die Aussage, weil der *Bezug* von Aussage und Gegenstand erfaßt sein will.”

sprong.²⁹⁷ Zo wenden we ons al sprekend tot de wegblijvende dimensie die ons spreken bij voorbaat al draagt.²⁹⁸ Deze open dimensie is het *tussengebied* dat het denken en de voorwerpen ervan op elkaar betreft — en waarin we ons altijd al bewegen.²⁹⁹ Het transcendentale denken doet een stap terzijde om te laten zien wat denken en voorwerp aan elkaar bindt: de oorspronkelijke synthese.

Wanneer we dit vasthouden kunnen we zicht krijgen op wat *analytica* zou kunnen betekenen. Het bovengenoemde kwalitatieve onderscheid tussen het propositionele spreken en de filosofische methode wordt bij Kant zichtbaar als het onderscheid tussen analyse en *analytica*:

Ich verstehe unter der Analytik der Begriffe nicht die Analysis derselben, oder das gewöhnliche Verfahren in philosophischen Untersuchungen, Begriffe, die sich darbieten, ihrem Inhalte nach zu zergliedern und zur Deutlichkeit zu bringen, sondern die noch wenig versuchte *Zergliederung des Verstandesvermögens selbst*, um die Möglichkeit der Begriffe a priori dadurch zu erforschen, daß wir sie im Verstande allein, als ihrem Geburtsorte, aufsuchen und dessen reinen Gebrauch überhaupt analysieren; denn dieses ist das eigentümliche Geschäfte einer Transzendental-Philosophie; das übrige ist die logische Behandlung der Begriffe in der Philosophie überhaupt.³⁰⁰

Analyse betekent: uiteenleggen in elementen. De inhoud van complexe begrippen kan verduidelijkt worden door de betekenismomenten die erin besloten liggen naar voren te halen. *Analytica* is iets heel anders, namelijk de verduidelijking van de *oorsprong* van begrippen a priori. We hebben gezien dat de categorie de tot begrip gebrachte zuivere synthese is, en zo de eenheid betreft die deze synthese leidt en tegelijk dankzij die synthese naar voren komt. Dit is wat het *ontspringen* van de zuivere begrippen kan betekenen. Het verstandsvormen is de *Geburtsort*, oftewel de oorsprong als *omgeving* waarbinnen het uiteenhalend en verbindend ontspringen van eenheden mogelijk is. De filosofie als *analytica* is dan niet het ontrafelen van een ingewikkeld vraagstuk, maar zelf een *Zergliederung*, een articuleren — als uiteenlegend bijeenbrengen — dat iets laat blijken van de oorsprong van elke articulatie. Elk denken is in zijn betrokkenheid op voorwerpen bij voorbaat aangesproken door een eenheid van betekenis. *Analytica* betreft dan niets anders dan het denken dat oog heeft voor deze aanspraak, en zo verstolen blijk geeft van de betekenis-horizon waardoor

²⁹⁷ FD 139: “Kommt es zu Erörterungen über eine Wissenschaft, dann setzt sich leicht die Meinung fest, solche Betrachtungen seien “allgemeine”, im Unterschied zu den “besonderen” Fragen der Wissenschaft. Allein es handelt sich hierbei nicht nur um quantitative Unterschiede des mehr oder weniger “allgemein”, sondern ein qualitativer Unterschied kommt zum Vorschein, ein solcher im Wesen, in der Blickrichtung, in der Begriffsbildung und der Begründung, und zwar liegt dieser Unterschied schon innerhalb jeder Wissenschaft selbst”.

²⁹⁸ FD 189: “In Kants Frage nach dem Ding wird eine Dimension eröffnet, die zwischen dem Ding und dem Menschen liegt, die über die Dinge hinaus- und hinter den Menschen zurückreicht.”

²⁹⁹ FD 188

³⁰⁰ B 90–1

het bij voorbaat gedragen is.³⁰¹ Deze horizon, de geboorteplaats van elk denken, kan nooit voor de neus van het denken komen. Er kan geen vereniging mee tot stand komen, maar kan alleen blijken als datgene waar het denken onherroepelijk van afgescheiden is.

De categorie van substantie betreft de oorspronkelijke synthese: het uiteenhalen en verbinden van het voorwerp als het onderliggende met eigenschappen aan de ene kant, en het oordeel als subject-predicaat-structuur aan de andere kant. Zo laat de synthese van de *Einbildungskraft* de zuivere aanblik van de voorwerpelijke opkomen, opdat het kennen en de voorwerpen ervan binnen die eenheid op elkaar betrokken kunnen zijn. *In* het empirische kennen ontspringen de zuivere eenheden — de categorieën — die überhaupt dit kennen pas mogelijk maken. Zoals Heidegger dat uitdrukt: *in* het ontische verhouden tot de zijnden ligt het ontologisch zijnsverstaan.³⁰² We zien nu dat de zuivere begrippen geen klaarliggende entiteiten zijn als aangeboren inventaris van het verstand.³⁰³ *Analytica* betekent dan het *volgen* van het ontspringen van eenheden dat in elk denken plaatsvindt. Zoals Kant zegt:

Wir werden also die reinen Begriffe bis zu ihren ersten Keimen und Anlagen im menschlichen Verstande verfolgen, in denen sie vorbereitet liegen, bis sie endlich bei Gelegenheit der Erfahrung entwickelt und durch eben denselben Verstand, von den ihnen anhängenden empirischen Bedingungen befreiet, in ihrer Lauterkeit dargestellt werden.³⁰⁴

Dankzij dit volgen van de zuivere begrippen blijkt waarbinnen zij überhaupt pas ontspringen. Het *voorbereid liggen* van deze begrippen *is* niets anders dan het verstand zelf als mogelijkheid van hun ontkiemen.³⁰⁵

De methode van *analytica* — het uitwijkend weggaan om datgene waar het denken al was te laten blijken — blijkt heel concreet uit bijvoorbeeld de volgende passage uit de *Einleitung* van de B-uitgave:

Lasset von eurem Erfahrungsbegriffe eines *Körpers* alles, was daran empirisch ist, nach und nach weg; die Farbe, die Härte oder Weiche, die Schwere, selbst die Undurchdringlichkeit, so bleibt doch der *Raum* übrig, den er (welcher nun ganz verschwunden ist) einnahm, und den

³⁰¹ Heidegger spreekt hier van *Ursprungsbühlung*. Zie GA3 40

³⁰² GA25 219

³⁰³ Hieruit blijkt dat Kant verre staat van de gedachte aan a priori begrippen als *ideae innatae*, zoals die in de rationele metafysica van Descartes en Leibniz een rol spelen (GA25 219). Tegelijkertijd zijn deze begrippen ook niet uit de empirie zelf afgeleid, in de trant van Locke en Hume die het verstand juist opvatten als een *tabula rasa*. Kants a priori betreft iets totaal anders, namelijk datgene wat er *in* het kennen moet gebeuren wil het überhaupt mogelijk zijn. Dit wordt ook duidelijk uit het begin van de *Einleitung* B, waar Kant zegt dat het verstand *gewekt* en *in beweging gebracht* wordt *in* de ervaring die dankzij dit verstand pas op gang kan komen (B 1): “*Der Zeit nach* geht also keine Erkenntnis in uns vor der Erfahrung vorher, und mit dieser fängt alle an.”

³⁰⁴ B 91

³⁰⁵ GA3 41–2; GA25 218–9

könnt ihr nicht weglassen.³⁰⁶

Let hier op het “nach und nach”, hetgeen duidt op een beweging weg van de onmiddellijke gegevenheid van het ding, om het omgevende ervan, de ruimte, te laten blijken. Kant zegt weliswaar dat het ding nu “ganz verschwunden” is, toch blijft deze denkgang op het ding betrokken als datgene wat de plek binnen het omgevende “einnahm”. Even later blijkt hetzelfde als Kant op dezelfde wijze laat zien dat deze gang van het *nach und nach weglassen* ook de zuivere verstandsbegrippen onthult, bijvoorbeeld het begrip ‘substantie’, en hij spreekt van “die Notwendigkeit, womit sich dieser Begriff euch aufdrängt”.³⁰⁷ In de gang van het weglaten dringt zich iets op dat altijd al bepalend was voor de verschijningswijze van het ding en het menselijk verhouden daartoe.

Er blijkt: het propositionele spreken, zoals dat in onze tijd van verwetenschappelijking heerst, leeft van een ondoordachte aanspraak van betekenis vanuit de verborgen openheid als het omgevende van elk spreken. Van hieruit kunnen we een manier van spreken vermoeden die *afscheid* neemt van de propositie. Deze manier van spreken biedt geen alternatief, maar volgt de aanspraak waaronder zij bij voorbaat al staat.

³⁰⁶ B 5–6

³⁰⁷ B 6

LITERATUUR

- Boer, Karin de *Kants Kritiek van de zuivere rede. Een leeswijzer* (Amsterdam 2010)
- Dawkins, Richard *Unweaving the Rainbow* (London 2006)
- Drake, Stillman *Galileo* (Oxford 1996)
- Gribbin, John *Science: A History* (London 2003)
- Heidegger, Martin GA65 *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, Gesamtausgabe Bd. 65 (Frankfurt a.M. 1994²)
- Heidegger, Martin GA79 *Bremer und Freiburger Vorträge*, Gesamtausgabe Bd. 79 (Frankfurt a.M. 1994)
- Heidegger, Martin FD *Die Frage nach dem Ding. Zu Kants Lehre von den transzendentalen Grundsätzen* (Tübingen 1987³)
- Heidegger, Martin GA29/30 *Die Grundbegriffe der Metaphysik*, Gesamtausgabe Bd. 29/30 (Frankfurt a.M. 1992²)
- Heidegger, Martin GA5 *Holzwege*, Gesamtausgabe Bd. 5 (Frankfurt a.M. 1977)
- Heidegger, Martin GA3 *Kant und das Problem der Metaphysik*, Gesamtausgabe Bd. 3 (Frankfurt a.M. 1991)
- Heidegger, Martin *Logos (Heraklit, Fragment 50)*, in: GA7 213–34
- Heidegger, Martin GA25 *Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, Gesamtausgabe Bd. 25 (Frankfurt a.M. 1995³)
- Heidegger, Martin GA7 *Vorträge und Aufsätze*, Gesamtausgabe Bd. 7 (Frankfurt a.M. 2000)
- Heidegger, Martin GA8 *Was heißt Denken?*, Gesamtausgabe Bd. 8 (Frankfurt a.M. 2002)
- Heidegger, Martin WB *Wissenschaft und Besinnung*, in: GA7 39–65
- Heidegger, Martin ZW *Die Zeit des Weltbildes*, in: GA5 75–113
- Heidegger, Martin ZoS *Zollikoner Seminare* (Frankfurt a.M. 1994²)
- Heidegger, Martin SD *Zur Sache des Denkens* (Tübingen 1988³)
- Kant, Immanuel *Kritiek van de zuivere rede*, vertaald door J. Veenbaas & W. Visser (Amsterdam 2004)
- Kant, Immanuel A (1781) *Kritik der reinen Vernunft*, herausgegeben von Jens Timmermann (Hamburg 1998)
B (1787)
- Kant, Immanuel *Logik*, herausgegeben von G.B. Jäsche, Akademie-Ausgabe Bd. IX (Berlin 1923)

Newton, Isaac		<i>Opticks</i> , Fourth Edition (London 1730)
Oudemans, Th.C.W.	EF	<i>Echte filosofie</i> (Amsterdam 2007)
Oudemans, Th.C.W.	ED	<i>Ernüchterung des Denkens oder der Abschied der Onto-Theologie</i> (Berlin 1998)
Suyver, Ernest		<i>Waarheid in het cybernetisch tijdperk. Heidegger in gesprek met de Grieken</i> (Proefschrift Groningen 2006)